
Vladimír Rábik · Peter Labanc · Martin Tibenský

Vývoj stredovekých miest

na Slovensku

II.

fftu

Vysokoškolská učebnica
Trnava 2013

Recenzenti

Dr. h. c. Prof. PhDr. Richard Marsina, DrSc.

doc. Mgr. Miloš Marek, PhD.

Obsah

1.	Banské mestá na Slovensku	5
2.	Špecifiká mestského prostredia v banských mestách	12
3.	„Mestské právo“. (Právne východiská domáceho pôvodu, norimberské, magdeburské a duplicitné právo)	21
4.	„Decretum minus“. Mílnik vo vývoji a diferenciacii miest v stredoveku	31
5.	Mestské zväzy na Slovensku v stredoveku	36
6.	Urbanizmus stredovekého mesta (ulice, meštianske domy, námestia, verejné mestské stavby – radnica)	41
7.	Mestské hradby – funkcia, výsady, údržba	54
8.	Mesto a farnosť. (Patronátne právo, organizácia stredovekej fary, reflexia národnostnej rozmanitosti miest v cirkevnom živote mestského sídla – národnostný kazateľ; funkcia kláštorov v meste)	63
9.	Národnostný vývoj miest	73
10.	Diplomatická produkcia miest (listiny miest, mestské knihy a protokoly)	78
11.	Heraldika miest a ich pečate (výsady o používaní pečatí a farebnosti pečatného vosku pre mestá)	83
12.	Život v stredovekom meste (štruktúra obyvateľstva, obchod, zdravotníctvo, hygiena, ľudia na okraji spoločnosti)	90
	Literatúra	99

Vydanie tejto vysokoškolskej učebnice vzniklo v rámci riešenia projektu *Inovatívne formy vzdelávania v transformujúcom sa univerzitnom vzdelávaní* (ITMS kód projektu 26110230028) – Príprava študijného programu *Medievalistika*, ktorý podporila Európska únia prostredníctvom Európskeho sociálneho fondu a MŠVV SR v rámci Operačného programu vzdelávanie. Text vznikol na Katedre histórie Filozofickej fakulty v Trnave.

© Vladimír Rábik · Peter Labanc · Martin Tibenský, 2013

© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013

ISBN 978-80-8082-641-3

1. Banské mestá na Slovensku

Osobitný typ mestských sídlisk nepochybne predstavovali banské mestá, ktorých význam pre krajinu a región bolo pomerne veľký. Boli zdrojom významných príjmov kráľa, a preto boli v jeho zvláštnej a osobitnej pozornosti. Boli špecifickými typmi sídlisk aj medzi mestami, mali všetky atribúty klasických miest, ale koncentrovala sa tu silná skupina finančne bohatých ľudí. Podnikať v baníctve si žiadalo obrovský kapitál. Táto skupina sa objavuje už v 13. storočí. Z banských miest, predovšetkým BS, sa ako z prvého typu miest vynára inštitúcia zriadeného magistrátu. BS má už z roku 1275 aj zachovanú listinu, ktorú vydal magistrát a ktorá svedčí o tom, že tam už dlhšie fungovala ako ustálená inštitúcia. Na tejto listine sa zachovala aj najstaršia známa pečať BS, má veľmi vyspelý svoj heraldický znak v pečatnom poli s mestskými hradbami, ktorá poukazuje na to, že BS bola už vtedy veľmi dôležitým sídliskom. Väčšina počiatkov banských miest súvisí s dolovaním a exploataciou rudných ložísk. Najstaršia fáza sa realizovala povrchovým zberom. Tavný bod týchto rúd bol omnoho nižší ako rúb, ktoré sa získavali hlbinným ťažením. Napríklad striebro a drahšie kovy sa získavali už pri zatavení rudy na teplotu 800 °C, čo je pri hlbinných rudách nižšie o 300 – 400 °C. Veľmi stará technika je ryzovanie v potokoch a riekach.

Všetka banská terminológia má pôvod v slovanských jazykoch. Samotný termín baňa je slovanského pôvodu, čo hovorí o tom, že aj pri hlbinnom dolovaní boli počiatky u slovanského obyvateľstva, na ktoré neskôr nadviazali aj cielenou organizáciou panovníckym dvorom od 12. storočia nemeckí baníci, ktorí prinášali novú techniku.

Nevieme, ako to presne fungovalo s baníctvom v období Veľkej Moravy, ale nepochybne išlo o kráľovský regál, príjem panovníka. Archeologické nálezy hovoria o tom, že spotreba kovov bola taká vysoká, že ani ten dovoz ju nemohol vykryť. Našli sa železiarske pece. Stopou po baníckej činnosti je troska, charakteristická je pre banské mestá už z uhorského obdobia. Troska bol hutný odpad, ktorý zostával po drvení rudy a po jej

zhtutnení. Takáto ruda sa vyvážala na okraje chotára a vznikali tak celé kopce. Takýto model baníčenia prevzalo aj Uhorské kráľovstvo, je pozoruhodné, že keď už vystupujú banícke lokality v prameňoch v 13. storočí, sú to najvyvinutejšie sídelné celky. Slovensko rezonovalo v Európe ako zdroj a ložisko významných rúd a kovov. Zachovali sa už z 12. storočia správy o tom, ako západní cestovatelia opisujú Slovensko – hornatú časť Uhorska ako bohatú krajinu, kde je veľké množstvo drahých kovov. Kremnické dukáty mali najväčšiu hodnotu vo vtedajšej Európe, zachovali si svoju rýdzosť až do 16. storočia.

Z množstva baníckych lokalít na Slovensku sa vyvinuli špeciálne tri – najstaršia BS, dominovala strieborná ruda. BB vzniká v polovicike 13. storočia, spočiatku sa orientovala na striebro, neskôr v 14. storočí sa tam objavili bohaté medené ložiská. Kremnica so zlatými ložiskami.

Banská Štiavnica. Niet pochýb, že je to pôvodná slovanská osada. Neskoršie banské mesto sa ale vyvinulo integráciou viacerých sídlisk, ktoré vznikli na tomto chotári, ktorých podmienky a dôvody pre ich vznik a existenciu boli rozdielne. Názov najpôvodnejšej osady Štiavnice pochádza zo slovanského pomenovania štiavna voda, kyslá voda, čo znamená minerálna voda. Tieto minerálne pramene sa objavujú predovšetkým v oblastiach, kde sú rudné ložiská. Už v roku 1156 sa pri opise dediny Bratky spomína *terra banensium*, čo hovorí o väčšom sídliskom komplexe v tomto regióne. Roku 1217 získal Alexander z rodu Hunt-Poznanovcov za svoju pôžičku, ktorú dal Ondrejovi II. ročný príjem 300 hrivien striebra z kráľovských príjmov *de Bana*. Predpokladá sa, že nešlo o celý príjem kráľovskej pokladnice, ale len o jej čiastku. V roku 1228 sa spomína už priamo v metácii *argenti fodina de Bana* – strieborná baňa. Mestský farár z BS Gérard sa v roku 1239 pohyboval na pápežskom dvore v Ríme a mal aj funkciu ostrihomského kanonika. Svoje záujmy pri tunajšom baníčení mala aj ostrihomská arcidieceza. Už na začiatku 13. storočia sa objavuje BS ako banícka lokalita, ktorá je svojou produkciou špecializovaná na striebornú rudu.

Počiatky BS boli dlho stratené v hmle. Až v poslednej štvrtine 20. storočia sa robil sústredenejší archeologický výskum v meste a prišlo sa na to, že BS sa skladala v stredoveku z dvoch lokalít, ktoré mali svoj starší a sídliskový vývoj. Prvá lokalita nazývaná ako Staré mesto má archeologicky doložené svoj počiatok už v 11., 12. storočí a už vtedy bola opevnená. Do dnešných čias má názov *Glanzenberg* – Lesklý vrch, to svedčí o tom, že počiatky baníckej činnosti v tejto lokalite sa najskôr sústredili na povrchový zber.

Ako samostatná lokalita zanikla niekedy v 15. storočí. Je pravdepodobné, že Glanzenberg je tzv. hrad Bana, ktorý nám figuruje v staršom období v prameňoch. Išlo o opevnenú lokalitu, pretože pre svoju dôležitosť a veľké výnosy sa veľmi rýchlo stala sídlom špecializovaného kráľovského úradníka. Úradníci dohliadali na vyťaženie rudy, jej spracovanie a hlavne na to, aby sa nestrácala, pretože išlo o kráľovský príjem. Jestvovala tu aj najstaršia sakrálna stavba s patrociom sv. Michala.

Druhá osada bola podhradná osada, kde sa realizoval trh a celý neskorší život a ktorý bol mimo dohľad kráľovských úradníkov. Tu sa neskôr po ďalšej vlne nemeckých kolonistov niekedy v 1. tretine 13. storočia vytvorili zárodky neskoršieho mesta, pohltilo to aj pôvodnú sídlisknú lokalitu. Vznikol tu pri pôvodnom kostole sv. Mikuláša aj ďalší farský kostol Panny Márie. Neskôr sa sem presťahoval celý sídelný areál komorského grófa po reforme za Anjouovcov.

Pôvod Nemcov, ktorí dosídlili v tomto období na prelome 12., 13. storočia spomínanú lokalitu, sa hľadá v alpských krajinách. BS bola osobitne dosídlená Nemcami ešte aj po Tatárskom vpáde a títo podľa výskumu jazykovedcov pochádzali z oblasti dolného Saska. Tam bolo známe železiarske stredisko – mestečko Olf. Práve v BS vystupujú niektorí mešťania, ktorí mali takýto predikát – De Olf. BS už v roku 1255 vystupuje ako vyvinuté mestské sídlo, ktoré sa riadilo špecifickým druhom výsad a ako taká sa stáva vzorom aj pre ďalšie banícke lokality, ktoré vznikajú v neskoršom období. Práve BB dostáva svoje výsady podľa vzoru BS. V roku 1263 dostáva takúto privilegiálnu listinu s odvolaním sa na BS a na práva, ktoré sa sústreďujú okolo baníckej činnosti, aj Nemecká Ľubča a v roku 1265 aj Hybe, čiže banícke lokality v Liptove.

Z roku 1275 pochádza najstaršia známa listina mestskej rady ako vyvinutého orgánu mestskej správy. Objavuje sa tam už vyvinutá intitulácia. Podobné listiny sa objavujú v iných mestách ako napríklad v Stoličnom Belehrade až o 30 – 40 rokov neskôr. Intitulácia znie: *Nos halmanus iudex et duodecim iurati universi que cives banenses*. Na pečati je nápis: *Sigilum civium de Bana*.

Banskoštiavnické právo

Bol to akýsi súpis právnych zvyklostí Banskoštiavničianov, ktorý poznáme až zo 16. storočia. Najstarší rukopis sa zachoval z roku 1572. Svojím

znením sa hlási už do čias kráľa Bela IV. Celé je zostavené formou výsadnej listiny. Začína sa intituláciou a potom nasledujú jednotlivé veľmi konkrétne nariadenia, ktoré regulovali mestský život a osobitne jeho súčasťou je aj banské právo *Bergrecht*. Nie je isté, či súbor takto zostaveného práva, ako ho poznáme z tohto najstaršieho kódexu, je už autentický pre 13. storočie. Pravdepodobne už niekedy v 30. rokoch BS získala svoju výsadnú listinu. Autentické písomné údaje okolo BS výsadnej listiny poznáme až zo zmienok nepriamo v iných výsadných listinách. Za najdôležitejšiu treba pokladať zmienku vo výsadnej listine BB, kde je aj priamo odkaz na výsady BS. Podobné odkazy sú aj vo výsadných listinách Partizánskej Lubče (v minulosti Nemeckej Lubče) a Hybe. Tieto zmienky hovoria o tom, že takéto lokality s právnou väzbou na BS im zakladali výsadu neplatiť mýto v celej krajine. V cirkevnej oblasti BS farárovi, ktorý mal exemptné postavenie, patrili dôležitý úrad dosvedčuje, že v roku 1239 nachádzame BS farára Gérarda zároveň aj vo funkcii ostrihomského kanonika. Podobne možno aj s istotou predpokladať, že najstaršia výsadná listina zakladala Banskoštiavničanom právo aj na úplnú súdnu a správnu insidikciu – slobodnú voľbu farára a prísazných a ich exempcia – vymanenie spod súdnej závislosti miestneho župana. Išlo o veľmi vyspelý druh výsad, o ktoré sa mnohé lokality usilovali. Banskoštiavničania vo svojej výsadnej listine pravdepodobne získali právo prospektorskej činnosti mimo svoj chotár – právo vyhľadávať a kútať drahé kovy. Takto vybudované špeciálne banské osady v prvotnej fáze mali sezónny charakter, v lete sa tam pracovalo a v zime to boli opustené lokality. Všetky tieto banské osady, ktoré vznikali v okruhu BS, podliehali aj priamo jurisdikčne pod BS. Neskôr sa emancipovali. Najvýznamnejšie z nich boli: Banská Belá, Hodruša, Smolník, ktorý sa neskôr v 13. storočí vymanil úplne zo súdnej závislosti na BS.

Banská Bystrica. Prvá písomná zmienka je z roku 1255. Ide o zároveň aj o výsadnú listinu tejto lokality. Dokladá, že išlo o významný banský podnik, ktorý už fungoval nejaký čas. Perspektívne išlo o rozvíjajúce sa sídlisko. V tejto listine sú presne stanovené konkrétne výsady, ale aj presne opísaný banský chotár, v rámci ktorého mohli Banskobystričania vyhľadávať drahé kovy a prvýkrát sa tu aj konkrétne dozvedáme o tom, ako sa platila banská daň – urbura. Išlo o 1/8 striebra a tiež iných kovov a o 1/10 zo zlatých rúd. V tejto výsadnej listine sa BB spomína ako *nova villa Bystricia*, čo dokladá, že už pred vybudovaním BB ako banskej lokality tu existovala a fungovala akási staršia slovenská dedina.

Už o rok nato v roku 1256 BB dostáva ďalšiu výsadnú listinu, je identická obsahovo s predchádzajúcou, zmenené sú len niektoré názvy chotárne a vodopisné pri metácii banského chotára. BB ako sídlisko ešte nebolo tak plne etablovanou a sídlíšne stabilizovanou lokalitou. Prvá výsadná listina dávala len akúsi možnosť ďalšieho rozvoja po prvotných pokusoch o baníctvo v chotári, ktoré sa ukázali byť sľubné a počas nasledujúceho roku sa tieto pokusy potvrdili ako veľmi výnosné strieborné a medené bane. A preto bolo ďalšou výsadnou listinou potvrdené takéto postavenie a takýto rozvoj. Počiatky BB a celého banského podnikania v tejto oblasti veľmi úzko súvisia s prvým BB richtárom Ondrejom. On bol pravdepodobne iniciátorom výstavby BB, vlastnými investíciami „skúšal šťastie“ baníctvom v tomto chotári. V roku 1256, krátko po tom, čo dostala BB druhú výsadnú listinu, dostáva BB richtár Ondrej donáciu od panovníka na Liptovské Kľačany. Listina sa nezachovala, je známa len z Liptovského registra, ale v roku 1263 daroval panovník Ondrejovi ďalšiu donáciu na kráľovský majetok, ktorý ležal v tesnom susedstve BB. Tu sa hovorí o tom, že panovník chce odmeniť zásluhy Ondreja na budovaní BB a najmä odmeniť jeho úsilie pri vytváraní baní a celého banského podnikania v tejto oblasti. Jeho výnimočné postavenie v BB v počiatkoch tohto mesta dosvedčuje aj to, že napriek tomu, že výsadná listina potvrdzovala právo každoročnej voľby richtára, máme doložené permanentne vo funkcii richtára Ondreja až do jeho smrti.

V 2. polovici 13. storočia už BB mala vyvinutú mestskú organizáciu. Mesto bolo vyvinuté aj urbanisticky, prísne fixované bolo na námestie, ktoré muselo rešpektovať geografickú členitosť, ako centrum obchodu s farským kostolom Panny Márie s rozvinutou mestskou správou na čele s richtárom a prísaznými.

Pôvod Nemcov prvej prospektorskej skupinky v BB sa hľadá vo Zvolene. Nemecký názov BB okrem pôvodného Bystric je aj vo význame *Nový Zvolen*. Vlastné banské a rudné ložiská sa však nachádzali mimo intravilán mesta. Najvýnosnejšie boli v lokalitách Špania Dolina, Staré Hory, Richtárová, Piesky s pôvodným názvom Sandberg. V týchto lokalitách sa už roku 1263 priamo spomínajú bane – *montana*. Baníci BB dostali výsadu otvárať bane na území mimo chotár BB, predovšetkým v Zvolenskej župe. Práve z BB pochádzali prvé skupinky baníkov a prospektorov, ktoré sa neskôr usadili v Lubči a Hybe. Dlho do stredoveku boli veľmi úzke vzťahy medzi BB a týmito liptovskými banskými mestečkami. Mešťania boli spojený

nielen akousi právnou závislosťou na BB mestskom práve, ale aj rodinnými zväzkami.

Ďalšie liptovské mesto Ružomberok dostalo svoje výsadné listiny z roku 1340 (druhá v poradí) tiež právo banského podnikania v rámci svojho chotára. Aj tu sa predpokladá, že išlo o iniciatívu Banskobystričanov. Liptovské banské lokality však nikdy nedosiahli významnejšie postavenie, predovšetkým pre malú výnosnosť banského podnikania. Toto je najdôležitejšia kritérium pre vývoj banských miest. Aj keď získavali výsady a imunity rovné popredným banským lokalitám v Uhorsku, rozhodovalo o ich budúcnosti len to, či banské nálezy sú perspektívne.

Kremnica. Nazývaná v 16. storočí ako *Civitas prima montana*. Banským mestom a banským strediskom sa stala až po vydaní výsadnej listiny roku 1328 Karolom I. Táto listina už završovala predchádzajúci vývoj, keď sa ukazovalo, že v tomto prostredí sú veľmi výnosné a veľmi bohaté žily, ktoré boli známe aj skôr, ale pre tvrdosť podložia neboli schopní aj Slovania ich intenzívnejšie využiť. Išlo o cieleňú lokáciu banského mesta, prišli sem odborníci z Kutnej Hory na špeciálne povolanie uhorským kráľom, ktorý o tom rokoval s českým kráľom Jánom Luxemburským na základe dohôd, ktoré uzavreli aj v TT. Roku 1331 už nachádzame Kremnicu ako vyvinuté mestské sídlisko, kde bola rozvinutá banská aj hutná výroba. Produkcia Kremnického zlata bola najdôležitejším baníckym odvetím, aké uhorskí panovníci mali. Bohatosť zlatých baní v Kremnici sa stali najdôležitejším motívom pre realizovanie celej uhorskej meny.

Samotná Kremnica nadväzovala na staršiu slovanskú osadu, ktorá bola niekoľko kilometrov posunutá južnejšie s rovnakým názvom Kremnica, neskôr v prameňoch z 15. storočia vystupuje ako Stará Kremnica. Jej centrom bola románska rotunda Sv. Michala. Neskôr táto lokalita úplne zanikla aj z toho dôvodu, že obyvateľstvo sa presťahovalo už do novej Kremnice, kde bolo treba veľké populačné zdroje práve kvôli prudko sa rozvíjajúcemu baníčeniu. Privilegiálnou listinou Karol I. presne vymedzil dvojmiľový chotár, v rámci ktorého mohli Kremničania ľubovoľne vyhľadávať zlaté ložiská, zlatú rudu a využívať drevo. Získali právo zvoliť si richtára, prísazných, získali úplnú súdnu jurisdikciu. Nikto nesmel Kremničanov v žiadnom uhorskom meste súdiť, len ich richtár, prípadne len ich panovník. V závere listiny im boli udelené výsady také isté, aké užívajú baníci a hostia z Kutnej Hory. Aj tu sa na baníčení zúčastňovali predovšetkým Banskoštiavničania. Z roku 1331 už poznáme presné znenie a zloženie

mestskej rady Kremnice, dozvedáme sa, že richtárom bol Katold, ktorý bol banskoštiavnickým mešťanom. Podobne tu mali svoje banské zariadenia aj napríklad richtár z Pukanca. Nachádzame tu aj vyvinuté banské zariadenia, konkrétne tri mlyny, hutu, stupy, atď. Jeden zo stupov patrilo istému Jetlinovi z Olfu. Iné banské zariadenie patrilo Štefanovi Marsilímu.

Výsady Kutnej Hory sa prejavili nielen v technike a možnostiach budovania banských štôlní, ale predovšetkým pri vzniku mincovne. Kremnica sa stala sídlom komorského grófa, ktorý dozeral na ťažbu a výkup drahých kovov a zároveň na razbu mince. Bol nezávislým úradníkom, ktorý podliehal panovníkovi. Ako spoluprísediaci pri výkupe drahých kovov a pri dozore nad ťažbou si Kremničania vymohli aj účasť richtára a členov mestskej rady. V 14. storočí nachádzame aj špecializovaného úradníka, ktorý nepatrilo ani kráľovi ani Kremničanom, ale ostrihomskému arcibiskupovi, nazýval sa *pizetár*. V počiatkoch banských miest mala ostrihomská kapitula a arcibiskup „všade prsty“.

2. Špecifická mestského prostredia v bankých mestách

Banské mestá predstavovali osobitný typ sídel, a to aj vtedy, keď nedosahovali sídliskovú a ekonomickú kvalitu banskej Štiavnice, banskej Bystrice alebo Kremnice. Na Slovensku, ktoré tiež charakterizovalo pomerne dôležité zastúpené nerastné bohatstvo, totiž vznikol celý rad ďalších bankých lokalít, ktoré sa prevažne usilovali pretvárať svoju sídliskovú základňu smerom k mestskej aglomerácii. Nie všade sa to však podarilo, nič však nebránilo tomu, aby sa aj takéto sídliská ešte v stredoveku neoznačovali za mestské, aspoň v nižšom právnom postavení (oppidum). Predstavme si preto tie najvýznamnejšie.

Pukanec. Tiež v jeho počiatkoch stáli Banskoštiavničania, ktorí sa tu spomínajú už v roku 1270 ako *cives de Bana*. V roku 1310 sa už Pukanec spomína ako *Német Baka* a už bol v súkromných rukách šľachty, čo znamenalo jeho ďalší úpadok. Samostatné výsady získal roku 1321. Vtedy sa konkrétne spomína ako *Argenti fodina Baka bana* v Hontianskej župe. Práve pre jeho príslušnosť k zemepanským majetkom nikdy nedosiahol dôležitejšie postavenie.

Nová Baňa. Jej vznik bol výsledkom dobre premyslenej systematickej a prospektorskej činnosti Banskoštiavničianov, ktorí už predtým pôsobili a otvárali bane v Pukanci. Práve Pukanec bol tou starou baňou. V roku 1337 sa narazilo na zlaté žily pri potoku, ktorý mal názov Buková Štiavnica. V tomto roku baníci uzavreli dohodu s hronskosvätobeňadickým opátom, ktorého majetkom bola táto lokalita, dohodu o ťažbe a výstavbe bankých zariadení. Za jeden mlyn mali platiť opátovi štvrt hrivny ročne. V roku 1345 už tu bolo mestské sídlisko, ktoré malo vlastného richtára, vlastnú mestskú radu a na tom konkrétnom potoku bol 11 bankých mlynov. Mesto sa veľmi rýchlo a prudko vyvíjalo, ale nepoznáme najstaršiu konkrétnu listinu. Mesto už v roku 1346 vystupuje pod nemeckým názvom *Königsberg*.

V Zvolenskej župe okrem BB existovali ešte ďalšie dve banké strediská – **Lubietová a Brezno**. Lubietová je už podľa názvu starým slovanským sídliskom a na otváraní baní v jej chotári sa zúčastnili Banskobystričania. Konkrétne zbierky o ich činnosti v tejto lokalite máme už pred rokom 1378. O rok nato získava výsady také isté ako mala BS. Nachádzame tu už aj vyvinutú samosprávu a rozvinuté banké podniky. Išlo o medené bane.

Obdobie od poslednej štvrtiny 14. storočia je pre BB a pre celé toto banké podnikanie a to súviselo aj so vznikom Lubietovej a Brezna trochu prelomové v tom, že sa mení predmet bankého podnikania pre Banskobystričanov. Dovtedy sa orientovali predovšetkým na striebornú rudu, ale tá sa veľmi rýchlo vyčerpala a v rudách bol oveľa väčší obsah medi, nektorú sa potom preorientovali.

Brezno dostalo svoju výsadnú listinu roku 1380. Tiež išlo o výsady BB. Aj Brezno bolo starou slovanskou osadou a už roku 1265 máme doklad o tom, že tvorilo jednu z hraničných osád vo veľkom kráľovskom lovnom revíre, ktorý bol viazaný na Lubčiansky hrad. Rok po vydaní výsadnej listiny získava Lubietová a aj Brezno novú výsadnú listinu, ktorá potvrdzovala predchádzajúcu.

Už v druhej polovici 14. storočia tieto stredoslovenské banké mestá vytvorili osobitný zväz. Najstarší doklad na jeho existenciu je z roku 1388 a tvorilo ho pôvodne 6 miest: BS, BB, Kremnica, Pukanec, Nová Baňa, Lubietová a od roku 1453 aj Banská Belá. Vypracovávali si vlastné štatúty, spoločne riešili súdne záležitosti, spoločne postupovali vo vzťahu k panovníkovi a k banskej komore a zároveň spoločne ochraňovali svoje výsady. Brezno sa nikdy nestalo súčasťou tohto zväzu. Dôvod bol, že Lubietová a Brezno ležali veľmi blízko vedľa seba a v 15. storočí sa Brezno dostalo načas do súkromných rúk šľachty. Až v novoveku, keď sa tam objavili nové rudy, stúpol jeho význam.

V Gemeri a Malohonte existovali **Štítnik a Plešivec**. Išlo o lokality, kde tiež existovala akási staršia tradícia pokusov o baníčenie, predovšetkým povrchovým spôsobom. Obe získali roku 1327 výsady na základe práva mesta Krupiny. Krupina bola jednou z najstarších lokalít, ale nemala možnosti bankého podnikania. Napriek tomu sa veľmi intenzívne zúčastňovala na baníčení v BB a v iných lokalitách, mestská rada si v 14. storočí zaobstarala špeciálny súbor sedmohradského bankého práva, mesta Rudavy, ktoré používala práve z toho titulu, že veľa mešťanov bolo zaangažovaných do baníčenia a tak vznikali špeciálne právne spory a problémy,

ktoré bolo treba riešiť, preto bolo potrebné, aby mali aj zbierku banského práva. Prostredníctvom Krupiny potom toto Rudanské banské právo sa šíriilo aj ďalej. Tak sa dostalo do Štítnika a Plešivca, ale napríklad ak do Žiliny, ktorá nikdy banským mestom nebola.

Mensieho významu boli aj **Revúca a Jelšava**, kde boli predovšetkým železité rudy, ale už v roku 1271 sa stali súčasťou Muráňskeho hradného panstva, ktoré kráľ Štefan V. daroval krajinskému sudcovi Mikulášovi a stali sa teda zemepanským majetkom. Perspektívne sa ukazovalo baníctvie v Rimavskej Bani, kde boli zlaté ložiská, ale išlo tiež o súkromný majetok, ktorý patril konkrétne kaločskému arcibiskupovi, ktorý jej už v roku 1268 a potom aj 1270 udelil výsady.

Rožňava bola najvýznamnejším banským strediskom v Gemerskej župe. Tiež vznikla v prostredí staršej slovanskej osady, ktorá mala tradíciu baníctva a nazývala sa Rudná. Išlo o strieborné ložiská, ktoré sa tu objavili, no už v roku 1291 sa aj Rožňava dostala do rúk ostrihomského arcibiskupa a jej význam upadol. V roku 1320 sa spomína ako civitas. Na základe dohody medzi ostrihomským arcibiskupom a panovníkom zo všetkých strieborných rúd, ktoré tu ostrihomský arcibiskup vyťažil, mala plynúť panovníkovi 1/8.

Dobšiná. Vznikla lokáciou ako šoltýska dedina na krupinskom práve. Bola majetkom veľmožského rodu Ákošovcov, ktorí v roku 1326 poverili dedičného richtára Mikuláša, aby Dobšínú lokoval. 1/3 z banských ziskov mala plynúť tomuto dedičnému richtárovi. Krátko na to máme správu, že dedičný richtár dohodu nesplnil, ušiel odtiaľ. Dobšiná sa však predsa nakoniec vyvinula v mestečko a to pre svoje v 14. storočí perspektívne náleziská medenej a železitej rudy.

Počiatky baníctva vo východoslovenskej blasti spadajú do prospektorskej činnosti v údolí Hnilca. Už v roku 1271 Štefan V., keď udeľoval privilégium pre spišských Sasov, tak povolil im kútať a vyhľadávať kdekolvek v kráľovských lesoch drahé kovy. To viedlo k prudkému rozvoju niekoľkých lokalít, z nich najvýznamnejšia bola Gelnica, ktorá bola v údolí Hnilca, vyvinula sa zo slovanskej staršej osady, ktorú po tatárskom vpáde dosídlili ďalší nemeckí kolonisti. Najstaršie zmienky o Gelnici z roku 1287, 1288 hovoria o tom, že získava svoje výsady údajne už od Bela IV. a Štefana V. a už v tomto období bola dostatočne rozvinutým banským strediskom. Na veľký význam tunajšieho baníctva poukazuje, že v roku 1280 kráľ Ladislav IV. daroval ako fundáciu pre novozaložený špitál v Budíne ročne 100

hrvivien striebra z výnosov z gelnických baní. Gelnica patrí medzi tie staršie sídelné lokality, ktoré zasiahla prvá vlna nemeckých osadníkov smerujúca z Porýnia, Flanderska, ktorá sa usadila aj na Spiši. Ale pre banský význam tejto lokality mala až druhá vlna dosídlenia nemeckými hosťami, ktorí už boli aj remeselne trochu diferencovaní a prišli až po tatárskom vpáde. Táto druhá skupina bola zrejme reprezentovaná istým Jekulom, ktorý mal v Gelnici podobné postavenie, ako mal BB richtár Ondrej. Už v roku 1282, 1284 získal niektoré majetky na okolí Gelnice, stal sa šľachticom. Gelnica sa stala hlavným strediskom baníctva v doline Hnilca s rozvinutou banskou produkciou, vlastnou mestskou cirkevnou samosprávou, trhmi už v poslednej štvrtine 13. storočia. Práve s jej exploatačným územím súvisí vznik ďalších banských lokalít. Počiatky týchto osád boli veľmi zdĺhavé, pretože mali charakter sezónnych lokalít. Až ak sa tam objavila dôležitejšia ruda alebo výnosy boli dostatočne perspektívne, tak sa tam budovali trvalejšie sídliská.

Medzi najvýznamnejších, ktoré sa tu vyvinuli patrí **Smolník**. Už podľa názvu išlo o staršiu slovanskú osadu, ktorej počiatky by mohli siahať už do veľkomoravského obdobia. Podľa východoslovenského historika Ondreja Halagu ide o zamestnanecký názov, ktorý poukazuje na to, že obyvateľstvo bolo špecializované na výrobu smoly. Smolník sa stal už koncom 13. storočia vyvinutým banským strediskom, bol známy ako osada kováčov a tiež aj svojimi náleziskami striebornej a medenej rudy. O rozvoj tunajšieho banského podnikania sa najviac pričínal palatín Vilerman Druget, bol spišským a abovským županom a prišiel s Karolom Róbertom do Uhorska. Z jeho testamentu z roku 1330 sa dozvedáme, že práve kvôli baníčeniu sa dostal do konfliktu s Gelnickým richtárom Berengárom, ktorého dal aj obesiť. Jeho záujmy v Smolníka riadili jeho špecializovaní úradníci – *oficiales*, ktorými bol Magister Fričko a Geri Galicus. Za vraždu Berengára sa Druget vykúpil 20 markami striebra. Za ďalších 5 mariek sa mala slúžiť každoročne omša na spásu jeho duše. Smolník sa vyvinul na dôležité banské stredisko a podľa banskej reformy v Uhorsku, ktorú v roku 1328 zrealizoval Karol Róbert, sa stal sídlom kráľovskej banskej komory. V tomto období ležali na Slovensku len dve komory, druhá v BS. Smolník dostal osobitné výsady roku 1237, ktoré boli odvodené z práv Banskostiavnických baníkov. V roku 1333 sa vymedzovalo dvojmíľové pásmo Smolníka, v ktorom bol mesto oprávnené podnikáť v banskej činnosti a dozvedáme sa, že v tom obvode existovali už ďalšie takéto osady ako Stillbach (Tichý Potok),

Wondrischel (dnešné Nálepkovo), Prakovce, Slovinky, Krompachy, tri osady Švedláre, Jaklovce, Margecany, Folkmar, Žakarovce, Kojšov. Tento prudký rozvoj Smolníka viedol k zabrzdzeniu blízkej Gelnice, ktorej význam od polovičky 14. storočia postupne upadá. Mnohé z týchto obcí sa v tomto roku 1333 nachádzali už v súkromných rukách šľachty a kláštorov a dochádzalo k sporom. Na význam smolníckej banskej produkcie poukazuje údaj, že v roku 1328 bol za defraudáciu – spreneveru 2000 hrivien z výnosov tunajších baní obvinený správca komory komes Rigoff a ďalších 2000 hrivien bolo príjmom Vilerma Drugeta, ako to spomína v testamente z roku 1330. Jedna budínska strieborná hrivna, z ktorej sa vyrazilo 64 denárov, predstavovala 4 zlaté.

Spišskí Sasi v roku 1271 dostali právo vyhľadávať a kútať drahé kovy, no zo spoločenstva spišských miest, tak ako ho poznáme a ako je aj prvý raz zachytené v konfirmácii tohto privilégia z roku 1317, sa toto právo banského podnikania uplatnilo len v jednej lokalite – Spišská Nová Ves, pôvodný slovanský názov bol Ihla alebo Iglá, Maďari to prevzali ako Igló, Iglóbaňa. Išlo o pôvodne slovanskú osadu, kde sa už najneskôr v pol. 12. storočia usadili Nemci, to bolo ešte prevrstvené saským elementom v pol. 13. storočia. Boli tu železné rudy a v menšej produkcii meď. Aj tu nachádzame v počiatku baníctva akéhosi jedného človeka, ktorý to všetko riadil, neskôr sa tiež stáva šľachticom, vystupuje s titulom komesa, volal sa Eliáš. Získava majetky na Spiši. Samotné rudné ložiská sa nachádzali mimo jadro mesta, dokonca aj mimo mestský chotár, ležali v údolí Hnilca. Význam tunajšieho baníctva však neprekračoval regionálny charakter, produkcia nebola natoľko veľká.

Jasov. Staršia slovanská osada s kostolom Sv. Michala. Po tatárskom vpáde bola dosídlená nemeckými hosťami. Jasov sa vyvinul v mestečko už v 14. storočí a stal sa poddanským majetkom tamojšieho kláštora. Práve títo premonštráti sa zvlášť angažovali pri tunajšieho baníctva, žiadali výsady pre Jasov. V roku 1243 prepošť kláštora udelil nemeckým hosťom výsadnú listinu, ide o falzum, historicky ju možno datovať do 90. rokov 13. storočia, ale aj tak to predstavuje situáciu výsadného spoločenstva tamojšej komunity už v 13. storočí. V roku 1290 dostali obyvatelia Jasova právo vyhľadávať drahé kovy okrem striebra. V roku 1358 Jasov dostal ďalšie povolenie, ktoré už bolo rozšírené na všetky kovy. A v tomto období sa aj dostáva do konfliktu kvôli svojmu baníčeniu so Smolníckymi mešťanmi.

V susedstve Jasova leží aj malá stará slovanská dedina **Rudník**. Počiatky tejto osady kladieme najneskôr do 12. storočia. Už jej názov poukazuje, že tunajšie obyvateľstvo sa pokúšalo o povrchové baníčenie.

Na hornom toku rieky Ida sa vyvinulo tiež osobitné banské stredisko, ktoré dostalo názov **Zlatá Idka**. Prvý písomný doklad o tejto lokalite máme z roku 1349, keď sa spomína ako *montana Ida*. Panovník vtedy prikázal vytýčiť hranice tohto nového banského mesta. Povoľuje baníčenie a všetko, čo s tým súvisí. Obyvatelia vystupujú ako *cives ac hospites et montania*. V roku 1359 pri konflikte so Smolníkom vystupuje ako *Ida baňa*. Produkcia zlata bola veľmi malá. Už v polovici 15. storočia, vtedy vystupuje ako *Araňi Ida*, dokonca aj sídlíšne začína upadať až natoľko, že ju opúšťajú aj baníci a obyvatelia. V roku 1449 bola dokonca takmer úplne opusteným sídliskom, vtedy sa zmenil jej pôvodný názov na Idka.

V 15. storočí sa za banské lokality pokladali aj **Nižný Medzev, Štós**. Aj vznik týchto lokalít súvisí s činnosťou smolníckych a gelnických baníkov niekedy začiatkom 14. storočia. Ich význam ale neprekročil región Abova a Gemera.

Právo baníčiť a podnikať v baníctve mali aj mešťania iných miest, ktoré sa už nešpecializovali na banskú produkciu, ale mešťania ho využívali aj na to, že sa zapájali do banského podnikania v iných mestách predovšetkým kapitálovou účasťou. Dokonca, niektorí mešťania dostávali aj špeciálne výsady osobitne podnikať. Košice dostali roku 1290 právo vyhľadávať kovy, Tibava 1411, podobné výsady mali aj Bardejov, Levoča. Mená spiš. Nemcov typu Zipser, de Szepus nachádzame úplne bežne v banských mestách. Aj východoslovenské banské mestá si utvorili svoj osobitný zväz. Prvá písomná zmienka o existencii tohto zväzu pochádza z roku 1412, tento zväz sa označuje ako *Libera res publica septem montanarum civitatum*. Súčasťou zväzu bolo viacero banských stredísk, nielen 7, ale ich účasť nebola plnoprávna. Z roku 1437 už vieme presne o aké mestá išlo a uvádzali sa v tomto poradí: Gelnica, Smolník, Rudabáňa, Telkibáňa, Zlatá Idka, Jasov, Stillbach. Vytvorili autonómne banské územie, spoločne užívali banské výsady a spoločne postupovali v sporoch s okolitou šľachtou.

Solivar (solný prameň). Dnešný názov Solivar súvisí so starším názvom *Šóvár*, čo znamená solný hrad. Existovala tam staršia slovanská osada. Pôvodne išlo o kráľovský majetok, na ktorom v roku 1285 Ladislav IV. vykrojil solné pramene a daroval ich Jurajovi, synovi Šimona, vtedy sa to v listine nazýva „*villas suas regales Sövar, Söpotoč in comitatu de sarus*“.

simulcum fodina seu puteo salis.“ V roku 1299 predstavoval príjem zo solných ložísk 100 hrivien striebra ročne. Sol' sa získavala zo solného prameňa, potoka, ktorý do dnešných dní má názov Sol'anka. Mal 3 osobitné pramene a získavala sa odparovaním. To všetko si vyžadovalo zložité zariadenia. Prvé pokusy o získavanie soli v tejto oblasti aj kutaním, razením štôlní, sa udiali až v 16. storočí, ale ukázali sa neperspektívne. Inak sa u nás sol' osobitne nekutala. Pokiaľ existovali aj iné ďalšie solné pramene, napríklad v Zemplíne Sopotok (solný potok), išlo len o regionálne sídliská, ktorých obyvatelia využívali pre získanie malého množstva soli pre vlastnú potrebu. Sol' sa v menšom merítku ťažila v Sedmohradsku, ale ani to nepostačovalo na zabezpečenie potrieb v Uhorsku a dovážala sa predovšetkým Poľska, z Věličky.

Banské mestá

Predstavovali osobitný typ miest, líšili sa ekonomickou bázou, na ktorej sa vyvíjali a na ktorej stál rozvoj alebo úpadok. Kým mestá všeobecne si dokázali svojou remeselnou a obchodnou činnosťou zabezpečiť akýsi kontinuálny vývoj, ktorý bol podporovaný aj ďalšími udelenými výsadami. Pre banské mesto bolo veľmi dôležité to, či tam sú rudy. Zložité boli aj ich sídlištné pomery, pretože pôvodne vznikali z viacerých banských osád, ktoré boli často krát rozptýlené v horách. Pred zjednotením týchto banských lokalít do vyššieho sídlištného útvaru dochádzalo k tomu, že niektoré z osád sa usilovali vyvíjať samostatne. Špecifická orientácia banských miest všeobecne viedla k tomu, že mestá mali osobitnú skladbu obyvateľstva. Súviselo to s tým, že banské mestá získavali špecifické výsady, ktoré iné mestá nemali, predovšetkým právo hľadať, kútať drahé kovy, čím sa narušil pôvodný kráľovský regál. Roku 1327 panovník sa úplne zrieka svojho kráľovského regálneho práva na baníctvo nielen v prospech miest, ale aj šľachty. Aj samotné banské mestá prenajímali niektoré banské chotáre súkromným podnikateľom. Hlavná sila pri poháňaní hámrov a stupov bola voda. Baníci mali právo používať všetky vodné toky. Pre šľachtu boli vody a potoky aj ekonomickým majetkom ako zdroj rýb. Tým, že baníci zasahovali do vodných tokov, ovplyvňovali aj túto stránku a kvôli tomu sa dostávali do sporov so šľachtou. Slobodne mohli užívať lesy, to bol dôležité pre stavbu zariadení, využívali drevené uhlie. Vznikali špecializované uhliarske osady. Spotreba dreva v banských mestách bola obrovská, veľmi

skoro dochádzalo k odlesneniu celých kopcov v blízkosti banských miest, čo nútilo mešťanov ísť ďalej a potom už zasahovali na súkromné majetky šľachty. Majiteľ pozemku, na ktorom sa realizovalo baníčenie, mal vždy nárok na náhradu, neplatili mu banskí podnikatelia, ale banská komora. Banské mestá neboli v tomto zmysle obmedzované. Získavali aj ďalšie špeciálne výsady, ktoré ich zvýhodňovali voči ostatným mestám, predovšetkým oslobodenie od cla, mýta, daní, vojenskej povinnosti. Tým, že sa na nich nevzťahovali colné predpisy, sa veľmi rýchlo šírili znalosti, banské postupy a skúsenosti z rozličných podloží do všetkých ostatných stredísk. Postupne sa utvárala celá sieť ustanovení, ktoré boli charakteristické len pre banské mestá, ktoré regulovali život banských miest a osobitne spôsob banského podnikania. Banské právo bolo výhodnejšie ako osobitné mestské právo a sú prípady, keď sa usilovali získať banské právo aj mestá a lokality, ktoré vôbec nepodnikali v baníctve.

V banských mestách bola aj iná štruktúra obyvateľstva. Najvýznamnejšie postavenie mali banskí ťažiar, mali v rukách správu baní, išlo o podnikateľov, ktorí disponovali dostatočnými finančnými prostriedkami, aby vedeli zabezpečiť otvorenie a chod bane a často zastávali aj funkciu v štátnom eráre. Skutočne bohatých ťažiarov bolo však veľmi málo. Dochádzalo často k tomu, že tí chudobnejší aj pracovali vo vlastnej bani. Špecifický problém bol, keď sa niekto chcel zúčastniť na banskom podnikaní a nebol členom banského spoločenstva v meste. Ťažiar, ktorý súvisel aj s bežným životom. Dovoz potravín, materiálnych výrobkov pre baníkov bol oslobodený od cla. Banskí ťažiar si otvárali vlastné obchody. Nútili aj vlastných zamestnancov chodiť do ich obchodov, razili špeciálne mince – potravinové žetóny, ktoré vyplácali namiesto mzdy. Zamestnanci ich mohli míňať len v konkrétnom obchode.

S banským podnikaním bolo spojené aj výčapné právo, ktoré mali baníci. Neskôr sa toto právo vymedzilo na tých baníkov, ktorí vlastnili domy na námestí. V BS museli vykazovať, že každoročne investovali určitú sumu do baní.

Roku 1496 kráľovná Beatrix, vdova po Matejovi Korvínovi, usúdila, že toto právo môže mať len ten ťažiar, ktorý aspoň raz za týždeň investuje do baní minimálne dva zlaté uhorské florény. Urobila o tom osobitný výnos, ktorý potvrdil aj kráľ Vladislav II.

Najpočetnejšiu vrstvu obyvateľstva tvorili banskí robotníci. Neboli to len vlastní baníci, ale aj hutníci, robotníci v rudných mlynoch,

dreavorubači, uhliari. Toto obyvateľstvo bolo osobne slobodné a mohli užívať tie isté výsady ako celá banská komunita. Boli nenahraditeľnou zložkou celého výrobného procesu a oni vytvárali mesto. Súvisí s nimi špecifikum banských miest, ktoré sa nikde v iných mestách neobjavuje, to je otázka riešenia ich sociálnych pomerov. Právo na mzdu zaručoval už kremnický banský štatút. Maximiliánov banský poriadok z pol. 16. storočia nariadil, že baníci majú nárok na majetok ťažiara, ktorý im nevyplatil mzdu. Banskí robotníci sa združovali do cechov, ale nešlo o remeselnícke združenia. Existovali ako akési nábožensko-charitatívne spoločenstvá. Ich hlavnou činnosťou bola otázka sociálneho zabezpečenia baníkov. Organizovali bratské pokladnice, poskytovali podporu svojim členom v chorobe, starobe, pri liečení, platili náklady za pohreb člena, vdovám platili vdovské, sirotám sirotské, organizovali osobitné nemocnice na veľmi vysokej úrovni. Väčšina bratských spoločenstiev fungovala pri špitálnych kostolíkoch. V hospicoch sa vytvárali prvé zárodky meštianskych nemocníc. Niekedy do pokladníc prispievali aj ťažiari.

1526 sa v BB banský richtár, ktorý ale nebol členom spoločenstva, snažil dostať tieto bratské pokladnice pod kontrolu, čo bol jeden z dôvodov, prečo vypuklo banské povstanie.

3. „Mestské právo“. (Právne východiská domáceho pôvodu, norimberské, magdeburské a duplicitné právo)

Každé mesto malo iné právne zvyklosti, aj keď sa hrdilo označením napr. mesto, v ktorom platí magdeburské, norimberské právo. To, čo charakterizovalo mesto, o tom neexistoval všeobecný konsenzus a o to viac to platilo v právnom sociálnom prostredí. Napriek tomu mestá si boli vedomé svojich práv, výsad a imunit, ktoré v podstate tvorili súhrn toho, čo označujeme pojmom mestské právo. Mestské právo bolo pokladané v 15. a 16. storočí za rovnocenné so šľachtickým právom (konkrétne v Uhorsku). To bol ten najdôležitejší moment, ku ktorému sa usilovali dostať všetky mestá, dosiahnuť taký právny stav, aby boli rovnocennými partnermi v zápase s okolitou šľachtou. Väčšinou išlo o majetky.

V jednej listine z roku 1449, ktorú vydali podžupan šarišskej župy a slúžni župy. Opisuje sa spor, ktorý viedol Prešov ako mesto s istým mešťanom Bardejova. Išlo o majetky, dedičstvo. Bardejovský mešťan sa odvolal pred šľachtickú súdnu stolicu šarišskej župy, pred sedriu, dôvodil tým, že je šľachtic a naňho sa nevzťahuje právo mesta Bardejova alebo Prešova. Prešovskí občania namietali, že nikdy nepočuli, žeby tento dotyčný človek, Pavol, bol šľachticom, ale mal manželku šľachtičnú a žil v Bardejove s ňou na meštiansky spôsob, teda podliehal pod meštianske právo, to uznala aj súdna šľachtická stolica šarišskej župy a celý prípad zmietla zo svojej pôsobnosti a dala to na riešenie mestským súdom v Prešove a Bardejove.

V tomto prípade vidieť rovnocenné postavenie a nezávislosť mestského práva na zvykovom uhorskom šľachtickom práve, ktoré bolo do 15. storočia dominantné v práv. živote Uhorska. Mestá do tohto stavu dospeli po dlhotrvajúcom vývoji a veľmi tu prispela aj recepcia práv. zvyklostí zo zahraničia, najmä z Nemecka. Preto mnohé právne zvyklosti sa označujú ako nemecké právo, čo je ale trochu zlotejšie.

Teória práva

Pojem a predmet práva je veľmi zložitým a komplikovaným javom pre historika. Je veľmi ťažko uchopiteľný. Súbor práva bol daný súborom získaných slobôd a imunitami. Až tie súhrnne tvorili akúsi sústavu práva. A to sa týkalo miest, spoločenstiev ľudí, Cirkvi a jednotlivcov. Existujú viaceré definície. Podľa nemeckých historikov právne normy sú ekonomické vzťahy. Podľa iných určujú spoločenský styk (štruktúra spoločnosti – panovníci, šľachta, poddaní). Každá z týchto definícií vyjadruje jeden aspekt. Vzťah sociálnych vrstiev (konkrétne mesto) bol ďaleko zložitejší. Vždy išlo o súbor vzťahov. To, čo sa udialo v mestách, to odrážalo vývoj v celej krajine. Všetky kultúrne javy, pohyby začínali v mestách. Mesto koncentrovalo v sebe rozličné skupiny obyvateľstva. Tieto skupiny sa museli medzi sebou navzájom naučiť žiť, zároveň uchovávať si svoje práva, postavenie, ale aj svoju nezávislosť a slobodu. V mestskej štruktúre nájdeme šľachticu, bohatého obchodníka – patricijca, predstaviteľov Cirkvi, mníchov, heretikov, remeselníkov, mestskú chudobu a markytánky. V mestách vznikala najakútnejšia potreba kodifikovať vzájomné vzťahy medzi týmito zložkami spoločnosti.

Už v 10. a 11. storočí sa objavuje v oblasti severotalianskych miest pojem *ius commune* – *ius civile* (meštianske právo). Vznikalo aj ako potreba získať akýsi právny nástroj do ruky v boji proti okolitej šľachte, ktorá sa usilovala v tomto období, v čase úpadku ústrednej moci, najmä cisárstva, podmaniť si mestá ako ekonomicky najvýdatnejšie panstvá. Pre mešťanov to znamenalo stratiť svoju autonómiu vo všetkých oblastiach. Preto vznikala potreba vnútorne sa dohodnúť a zjednotiť sa.

Mestské právo čerpalo najmä z dvoch zdrojov:

Izidor zo Sevily (biskup okolo roku 630) napísal: „Každé právo je otázkou zákona a zvyklostí. Rozdiel medzi nimi je v tom, že zákon je písaný, kým zvyklosť – *mōs*, *consuetudo* – je obyčaj, ktorá sa dodržiava od pradávna a uznáva sa pre svoju starobylosť. Zvyklosť je teda nepísaný zákon.“ Toto je definícia, ktorá vychádza po zániku Rímskej ríše. *Litera scripta manet* = Čo je napísané, trvá, stáva sa zákonom. To bolo chápanie Rímskeho práva. Tým sa Rimania líšili od okolitých barbarských národov. Rimania tento produkt prevzali z Východu. Kontinuitu rímskeho práva prevzala Cirkev pre celý stredovek – *Codex iuris civilis* od Justriniána z 1. polovice 6. storočia a jeho *digesta*, ale aj *Corpus iuris canonici* a doplnky k nim z roku 1140 – základná zásada, že Cirkev neurobí nič bez rímskeho práva.

Druhým zdrojom boli zvyky – *mōs*, *mōres*. Všetky národy, ktoré žili mimo územia Rímskej ríše, mali svoje zvykové právo.

Podobne to bolo i u Slovanov, kde boli staré právne zvyklosti známe pod súborom zvyklostí nazývaných Pravda. S príchodom cyrilometodskej misie sa k nám priniesli aj čiastočne modifikované rímske zákony cez Byzanciu – *Nomokánon*. Ale najzákladnejším pilierom pri budovaní právneho vedomia bolo germánske zvykové právo. Stalo sa hlavným právnym poriadkom vo Franskej ríši a najmä za vlády Karola Veľkého, ktorý dal spísať niekoľko veľkých zákonníkov (Saské právne zrkadlo, Salský zákonník...). Franská ríša dlho počas 9. a ešte aj 10. storočia niesla štafetu zaniknutej Rímskej ríše a tým šírila svoje právne zvyklosti.

Toto boli dva základné piliere, z ktorých potom čerpali aj mestské komunity, ktoré sa začínajú utvárať v 9., 10. storočí. Mestské právo ako spoločenské právo, ako právne zvyklosti, ktoré boli záväzné pre každého jednotlivca, muselo veľmi presne stanovovať a určovať vzťahy medzi mešťanmi navzájom, ale aj medzi mešťanom a mesto ako komunitou. Muselo brániť aj mešťana pred samotným mestom.

Samotný pojem mestského práva, ktorý sa od 10., 11. storočia začína vnímať ako vyhranený súbor právnych zvyklostí a bol akceptovaný zo strany panovníkov a Cirkvi (to mu poskytovalo autonómiu), sa začal chápať ako uzavretý súbor práva až po určitom vývoji. Mestá získavali svoje výsady a imunity postupne. To, čo my nazývame mestskými výsadnými listinami sú v podstate len čiastkové výsady, ktoré sa vzťahujú buď na nejaký konkrétny okruh súdnej právomoci mesta alebo hospodárskeho života, ale nepoznáme takú výsadnú listinu, ktorá by zahŕňala všeobecne platné a úplne uznávané a užívané právne zvyklosti v tom ktorom meste. To boli len základné práva. Aj samotné mestá si uvedomovali svoju rozdielnosť navzájom vo vzťahu k získaným imunitám. V počiatkoch talianskych miest je zaujímavý jav, keď sa začína formovať pojem *ius commune*, že každá zo sociálnych skupín, ktorá žila v meste, mala vlastné práva. Osobitné výsady mala šľachta, kupci, obchodníci, lodiari, remeselníci, čiže každá skupina.

Keď sa u nás v Uhorsku mestské výsady od poslednej štvrtiny 12. storočia začínajú objavovať, ale najmä od 13. storočia, tak táto etapa je v mestách západnej Európy už dávno prekonaná, tam už mestá vystupujú ako vyvinuté právne jednotky. Dôležitým momentom pre vývoj našich miest bola nielen domáca tradícia, ktorá vytvárala predpoklady hlavne zo sídlíštného a hospodárskeho hľadiska, ale aj sociálna skupina obyvateľov

– hospites – hostia. Táto soc. Skupina bola činiteľom, ktorý vytváral pojem mestského práva u nás v Uhorsku. Pochádzali väčšinou z cudzích krajín. V niektorých mestách rozdiel medzi domácim a zahraničným obyvateľstvom sa prejavil aj konkrétne v udelených výsadách (napr. Babiná a Dobrá Niva – 1259).

Prienik právnych systémov do sústavy našich miest súvisí aj s obchodnými cestami, pretože hostia sa pohybovali po týchto dôležitých obchodných tepnách. Rozlišujeme dve základné obchodné trasy:

1. *Južná – Dunajská* – Pôvod je vo Flámsku a Flandersku a prechodom cez dolnú rýnsku oblasť, cez strednú a východnú Európu na Balkán, končila v Konštantínopole. Tu vznikli dôležité strediská, ktoré sa stali hlavnými formovateľmi pojmu mestského práva: Norimberg, Viedeň, Bratislava, Budín.

2. *Severná trasa* – prechádzala cez oblasť Rýna, naväzovala vo svojom počiatku aj na oblasť severného Holandska a Anglicka. Prechádzala cez Sasko, Pomoransko, západné Poľsko do Sliezska, odtiaľ až hore na Kyjev. Aj tu vznikali dôležité obchodné centrá: Kolín, Mohuč, Štrasburg, Magdeburg, Pasov, Praha, Krakow, Kyjev, Novgorod. Po týchto cestách a z týchto obchodných stredísk pochádzali hostia, ktorí sa usídľovali v našich krajinách. Nie všade išlo výlučne o nemeckých osadníkov. Dôležitú úlohu tu zohrávali aj románske valónske komunity z dnešného Belgicka, Holandska.

Pojem nemeckého práva sa vyvinul práve v týchto mestách. V Nemecku sa mestské právo vyvíjalo v dvoch špecificky odlišných oblastiach:

1. *Severonemecké – magdeburské právo*. Vychádza zo starých právnych zvyklostí Sasov, z ich zákonníka Saské zrkadlo, ale i starších. Prvýkrát máme jeho kodifikáciu doloženú roku 1163 v Lúbecku. V samotnom Magdeburgu je potvrdené cisárom r. 1181, toto právo sa šírilo do mimonemeckých krajín predovšetkým v Čechách (Praha), Sliezske (Vroclav), Poľsku (Krakov), v Uhorsku sa prejavilo len čiastočne, hlavne v severnom a strednom Slovensku a Sedmohradsku.

2. *Mladšia skupina právnych zvyklostí – Juhonemecké právo – Norimberské*, podľa jedného zo staronemeckých kmeňov aj označenie *Švábske*. Prvýkrát bolo kodifikované na začiatku 13. storočia – 1204 v Norimbergu, veľmi skoro ho prevzala Viedeň, cez Viedeň sa dostalo do Uhorska.

Oba okruhy nemeckého práva sa k nám dostali buď priamo cez nemeckých hostí, alebo sprostredkované cez nejakú inú lokalitu a často krát len v určitých základných rysoch. Sú známe konkrétne príklady o tom, ako

Bardejovčania, ktorí sa pýšili magdeburským právom, mali v samotnom Magdeburgu problémy, lebo tamojší mešťania nespoznávali tie právne zvyklosti, ktorými sa riadili. To isté sa stávalo Bratislavčanom vo Viedni. Tá recepcia takéhoto právneho okruhu zo zahraničia nikdy nebola čistá. Vždy to bola nejaká základná línia, základné právne zvyklosti v určitých oblastiach, najmä v samospráve a súdnictve, ale všetko ostatné bolo tak poprepletané domácimi právnymi zvyklosťami, že sa strácala pôvodná povaha zdrojového práva.

Na Slovensku rozlišujeme okrem týchto dvoch právnych skupín aj duplicitnú právnu prax miest. Tam sa prejavilo to, že domáca právna prax bola taká, že mestá preberali iba tie právne zvyklosti, ktoré vyhovovali ich spôsobu života. Existovali mestá, ktoré prevzali časť magdeburského práva a časť norimberského práva, to je odraz silnej domácej tradície, ktorá kladie dôraz na záujmy konkrétnej komunity.

Magdeburské právo

Najdôležitejšou výsadou, ktorú toto mestské právo prinášalo do Uhorska bolo oslobodenie od mýta v celej krajine. Mýtna imunity vhodné pre obchodníkov, pre obchodné centrá.

Ako prvé mesto v Uhorsku toto právo získal Stoličný Belehrad niekedy za vlády Štefana III. (pred r. 1172). Belo IV. potvrdil tieto výsady roku 1237. O rok nato ho získala Trnava. Je tam aj priame odvolanie na výsady Stoličnobelehradských hostí. Trnava sa stáva dôležitým právnym odvolacím strediskom, v 14. storočí sa utvára trnavský právny okruh, súbor mestiečiek, ktoré v právnych otázkach za svoje materské mesto pokladali Trnavu, ktorá bola akýmsi odvolacím strediskom pre súdne záležitosti ich mešťanov. Roku 1361 je to Modra, 1372 Skalica, 1392 Beckov, 1396 Senica, v 16. storočí Hlohovec, Nové Mesto nad Váhom, Čachtice, Vrbové, Trenčín.

Ďalším dôležitým mestom, ktoré prijalo toto právo cez Stoličný Belehrad je Nitra – 1248. Nitra si však nevytvorila vlastný okruh závislých miest, veľmi skoro, ešte v 13. storočí sa dostáva do súkromných rúk, stáva sa majetkom nitrianskeho biskupa a jej vývoj v ďalšom období je regresívny, mesto upadá. V samotnom Zadunajske okrem Stoličného Belehradu sa toto právo už viac nešírilo. Prijali ho už len Ráb, Győr, Szatmár.

Čiastočne s magdeburskými výsadami sa riadila aj Krupina. Tá svoje výsady získala r. 1238, potvrdené 1244. Bola dôležitým odvolacím

strediskom. Mala význam najmä vo veľkej zvolenskej župe (turčianska, oravská, liptovská župa) a v severnej oblasti Tekova. Súbor krupinských výsad získava Babibá a Dobrá Niva r. 1254, Nemecká Lubča 1263, Hybe 1265, Slovenská Lubča 1340, Plešivec 1328, Ružomberok 1318 a 1340, Štítnik a Dobšiná 1328, Martin a Sučany 1340.

Dôležitý právny okruh tiež v rámci magdeburského práva predstavovala Žilina. Nemci z Poľského Tešína sem prenikli niekedy v 90. rokoch 13. storočia, odtiaľ si priniesli aj svoje právne zvyklosti a ZA potom Tešín pokladala aj za svoje odvolacie mesto v právnych záležitostiach. Roku 1369 Ludovít I. zakázal ZA riadiť sa tešínskym právom. Dôvodil tým, že ide o neuhorské mesto. Žilinčania si začiatkom roka 1370 zvolili za svoje materské mesto Krupinu, ktorá mala tiež špecifické právne zvyklosti, ktoré v hrubých rysoch pochádzali z magdeburského práva. Pri tejto príležitosti vznikol aj podobný opis Krupinských výsad, ktorý bol ponúknutý Žilinčanom aj s banským rudnavským právom (právom mesta Rudava). ZA a KA sa líšili svojou správou. V KA bol richtár volený spomedzi zboru mešťanov. V ZA bol dedičný richtár. Aj keď ZA mešťania veľmi skoro vytvárali inštitúciu richtára a zboru prísazných, aj zboru mešťanov – *consules*, osobitných súdnych úradníkov – *skabini*, najdôležitejšie postavenie v správe mesta mal richtár. To obmedzovalo chod samosprávy ZA. Predpokladá sa, že v prípade ZA bol dedičný richtár veľkou prekážkou pri prijímaní krupinského práva. Dialo sa tak proti jeho vôli. Trvalo dlhší čas, kým sa krupinské právo ujali v ZA do praxe. Ešte z roku 1384 máme Mandát kráľovnej Márie, v ktorom potvrdzuje krupinské výsady pre ZA, zakazuje dedičnému richtárovi, aby sa naďalej riadil tešínskym právom a inými právnymi zvyklosťami. Až po tomto období dochádza k akejsi dohode medzi mešťanmi, dedičným richtárom a v ZA sa naplno potom už prejavilo krupinské právo.

Žilina bola veľmi dôležitým mestom, vznikla na obchodnej križovatke – Považskej ceste. ZA mešťania zakladali mnohé obce, dediny a mestečká a tým, že ZA bola ich materským odvolacím mestom. Roku 1325 žilinské výsady dostalo Kysucké Nové Mesto, 1320 Dlhé Pole, Zliechov 1336, 1341 Rosina, Varín 1354, Sklené 1360, Krásno nad Kysucou 1361, Pjargy 1361, 1391 Pružina, Veľká Bytča 1391, Prievidza i Mošovce 1378. Tým, že Krupina získala ZA ako ďalšie svoje filiálne mesto, nezískala žilinský právny okruh. ZA ostala špecifickým odvolacím mestom pre svoje široké okolie.

Za osobitný právny okruh pokladáme spišské mestá. Roku 1271 dostali Spišiaci potvrdené svoje výsady. V roku 1274 potom aj Valóni osobitne

na Spiši. Na rozdiel od ostatných miest, spišskí Sasi získali kolektívne výsady a len veľmi neskoro sa vymedzil okruh tých miest, na ktoré sa vzťahovala táto výsadná listina. Kolektívna správa sa prejavila v tom, že vznikla osobitná administratívna jednotka v rámci Spišskej župy, neskôr nazývaná ako *Spoločnosť 24 spišských miest*, na ich čele stál osobitný župan alebo gróf – comes, jeho sídlo bolo v Levoči. Takáto adaptácia magdeburského práva v Uhorsku je jedinečná.

Je možné, že na Spiši sa len kopíroval model, ktorý tu už fungoval aj pred príchodom Nemcov. Nachádzame popri provincii spišských Sasov aj provinciu Slovákov, osobitného župana Slovákov, osobitnú správu. Podobnú správu a samosprávnu organizáciu si vytvorili aj Valóni, ktorí prišli v prvej vlne v pol. 12. storočia na Spiš. Máme doklady o osobitnom *comesovi latinōrum*.

Po pričlenení Spiša k Uhorsku v 11. storočí a najmä potom v 12. a 13. storočí, keď sa tu v rámci strategického zabezpečenia Spiša k uhorskému štátu usadzovali strážne jednotky maď. obyvateľstva, tak aj títo Maďari, ktorí tu prenikli, si vytvorili vlastnú samosprávu.

Pokiaľ ide o Spiš, existuje tu jedna výnimka, ktorá sa vymyká okruhu tohto spišského saského práva a tým je Podolínec. Tu tiež išlo o lokáciu z Poľska podobne ako v prípade ZA, keď kňažná Kunukunda a predtým jej manžel Boleslav lokovali niekedy pred r. 1292 Podolínec na nemeckom magdeburskom práve podľa vzoru miest Krakova a Sandomněž v Poľsku. V roku 1292 bola vydaná výsadná listina. Od Podolínce súbor týchto práv prijala aj Stará Lubovňa, pre ktorú sa Podolínec stal v 14. storočí odvolacím právnym strediskom. Výsady, ktoré táto lokalita získala sa charakterizujú a označujú ako magdeburské právo – *mōs magdeburgiense*. V žiadnej inej výsadnej listine, ani z neskoršieho obdobia, sa už nikde nepoužíva označenie magdeburské právo.

Charakter právneho usporiadania miest na Spiši výrazne poznačilo zálohovanie 13 spišských miest v r. 1412 kráľom Žigmundom: Hniezdne, Spišská Belá, Lubica, Vrbov, Tvarožná, Poprad, Stráže pod Tatrami, Veľká, Spišské Vlchy, Spišské Podhradie, Spišská Nová Ves, Ruskinovce, Matejovce, Spišská Sobota, Podolinecké a Lubovnianske panstvo. Tieto mestečká vytvorili osobitný právny zväz. Vznikla tak provincia 13 spišských miest, ktorá podliehala správe na Lubovnianskom zámku, celé to patrilo do Poľska. Poľskí panovníci rešpektívne kráľovské kniežatá dosadzovali tzv. starostov, ktorí boli na čele tejto provincie. Až v roku 1773 násilným zaborom M. Terézie pri prvom delení Poľska sa tieto mestá vrátili späť do Uhorska.

Žigmund Luxemburský sa usiloval vykúpiť späť tento záloh, potom vypukli husitské vojny a už nezostal čas na vyriešenie tejto situácie. Keď v 40. rokoch 15. storočia po smrti Albrechta Habsburského uhorská šľachta zvolila Vladislava Jagelovského za uh. panovníka (zomiera r. 1444 v bitke na Varne), pred smrťou si od neho niekoľko krát na uh. snemoch šľachta vymámila sľub, že vráti tieto mestá späť do Uhorska, to sa však nezrealizovalo.

Juhonemecké – norimberské právo

Nebolo takým rozšíreným druhom právneho systému v živote miest na Slovensku a aj v zadunajskej časti Uhorska. Častejšie sa uplatňuje ako doplnok k magdeburskému právu. To bolo špecifikum uhorských miest, čistý právny systém či už norimberského alebo magdeburského práva v Uhorsku nenájdeme.

Ako prvé z uhorských miest, ktoré etablovalo norimberské právo je **Budín**. V tomto období získava dôležité postavenie medzi uhorskými mestami. Oproti cez Dunaj ležala **Pešť** (obe sa spojili až v 19. storočí). Kým Budín mal postavenie ďalšej kráľovskej rezidencie, Pešť mala dôležité postavenie ako zhromaždisko uhorských stavov. Konali sa tam všeobecné kongregácie uh. šľachty – snemy. Veľmi rýchlo Budín a Pešť získali postavenie hlavných kráľovských miest, podľa vzoru Budína získavali výsady ďalšie mestá. Budín mal vrcholové postavenie práve kvôli osobitnej prítomnosti kráľ. dvora.

Na našom území norimberské právo získalo roku 1265 **Komárno**. Krátko predtým tam boli usídlení nemeckí hostia. Komárno sa potom dostáva do rúk šľach. Rodiny židovského pôvodu, ktorá pôvodne v 13. storočí mala na starosti kráľovskú pokladnicu. To spôsobilo, že Komárno sa nikdy nerozšírilo na dôležité sídlíštné mesto.

Dôležitým mestom u nás je **Bratislava**, ktorá získala výsady r. 1291. predpokladá sa, že toto asi nie je prvá výsadná listina BA, musela získať už skôr výsady (tamajší hostia). Ale vzhľadom na pomerne zložitý sídlíštný vývoj BA ako podhradskej osady pod župným hradom a pôvodného sídliska z veľkomoravského obdobia a potom sídlíštnej štvrte, ktorú budovali hostia, to všetko malo dôležitý sídlíštný ráz. Ešte v roku 1291, keď už splyvali tieto sídlíštné jednotky do jedného mesta, získava BA novú výsadnú listinu. Tam sa priamo konštatuje, že richtári týchto ostatných častí majú podliehať jedinému zvolenému richtárovi.

Viac sa norimberské právo šírilo v 14. storočí, keď dôležité uhorské mestá získavali niektoré hospodárske výsady podľa vzoru mesta Budína a cez Budín aj norimberské právo. Roku 1347 to boli **Košice**. V 1370 **Bardejov**, tu došlo k úplnej zmene právneho prostredia, pretože BJ bol pôvodne lokáciou na nemeckom práve, bol tu dedičný richtár. Pred týmto rokom panovník vykúpil celý úrad dedič. Richtára od posledného richtára Heinricha a daroval celý úrad aj s budínskymi výsadami BJ mešťanom.

Prešov získal budínske výsady roku 1374, roku 1369 **Prievidza**. Išlo o dôležité mestá, ktoré neskôr vystupujú s výnimkou Prievidze v pozícii slobodných kráľ. miest.

Pokiaľ ide o norimberské právo u nás, nie je prijímané v úplnosti, ale vždy ako doplnok, aj keď sa často píše v listinách, že „panovník udeľuje mestu napr. KE výsady podľa vzoru Budína.“ Pri konkrétnom vyznačení vo výsadnej listine je to len zlomok budínskych výsad. V prípade KE to nie je ani polovica výsad, ktoré mali Budínski mešťania. Zvyšok si ponechali úplné mýtne oslobodenie.

Keď sa šírilo budínske právo do tohto územia, mestá už mali svoju právnu tradíciu, nebol tu jasný priestor pre prijatie novej právnej sústavy. Súvisí to aj s tým, že väčšina týchto stredovekých miest vznikala na území Slovenska, kde najskôr prenikajú tieto právne sústavy, predovšetkým magdeburské. V Zadunajskej krajine až neskôr vznikajú mestá, tam už sa prijímalo norimberské právo. Sú prípady z výsadných listín, keď niektoré mestá dostali len konkrétne jedno alebo dve ustanovenia z budínskych výsad a viac nie. Takým prípadom je napr. **Žilina**. Roku 1357 dostala ustanovenie o oslobodení od mýta na hraniciach, ale nič viac. V samotnej ZA tiež bolo zakotvené magdeburské právo. Aj toto bola lokácia na nemeckom práve. Bol tu dedičný richtár. Zachoval sa tu právny vzťah s Poľským Tešinom do r. 1369 (lokácia mimo hraníc Uhorska). Ale samotný Tešín prešiel v priebehu 60. rokov na norimberské právo. Došlo tam k zániku inštitúcie dedičného richtárstva, ale ZA si ponechala magdeburské právo, ktoré pôvodne prijala z Tešína a samotný Tešín vnímala len ako odvolacie stredisko. Roku 1369 **Ludovít I.** úplne zakázal používanie tešínskeho práva v ZA, potom si ZA zvolila Krupinské právo, ktoré bolo tiež odlišné od ZA právnych zvyklostí. S tým súvisí *duplicita práva* v Uhorsku – dvojznačnosť právnych sústav.

Bratislava je zaujímavá tým, že ako v jedinom zo slovenských miest tu vieme podrobnejšie sledovať postavenie židovskej komunity. Mala

vlastnú právnu sústavu a vlastné právne zvyklosti. Židia pôvodne v Uhorsku sa nesmeli usídľovať v žiadnych lokalitách okrem biskupských sídel. Tak to prikazovali už zákonníky kráľa Kolomana († 1116). Situácia sa zmenila po tatárskom vpáde. V predchádzajúcom období máme doložených Židov konkrétne aj písomne len v jedinej lokalite na našom území, ktorá bola sídlom biskupa – Nitra. Je tam dôležitý *mons iudeorum*, dokonca aj *castrum iudeorum* – židovský hradný vrch. Židia sa od tatárskeho vpádu mohli usídľovať aj v iných lokalitách, nachádzame ich u nás v BA, TT, KE, PO. Budovali si tu uzavreté sídlištné jednotky – getá, ktoré sa riadili vlastnými právami. Belo IV. vydal listinu pre všetkých Židov v Uhorsku, kde sa presne stanovovalo, akými právnymi zvyklosťami sa majú riadiť, mali mať vlastného richtára. Z prípadu BA vieme, že jedným zo židovských richtárov bol jeden z prísazných mesta. Tým dochádzalo k ovplyvneniu zvyklostí jednou i druhou stranou navzájom.

4. „*Decretum minus*“. Míľnik vo vývoji a diferenciacii miest v stredoveku

Dôležitým medzníkom vo vývoji práva a postavení miest je *Decretum minus* z roku 1405. Je považovaný za pokus panovníka o zjednotenie právnej sústavy v najvýznamnejších kráľovských mestách. Predchádzajúci vývoj bol značne rozbitý, viedol k diferenciacii medzi jednotlivými mestami. Výsady jednotlivých miest a mešťanov si vzájomne protirečili. Vznikli z toho spory medzi meštianskymi komunitami najdôležitejších miest, ktoré musel riešiť až panovník. Tento dekrét bol aj politicky motivovaný snahou Žigmunda nájsť oporu v časoch, kedy jeho trón sa otriasal. Snažil sa vytvoriť z miest akúsi protiváhu uhorskej šľachty, dať im politickú silu. Preto súčasne s vydaním jeho úprav, skoro pozýva aj dôležitejšie mestá na uhorské snemy (v Pešti), tu po zložitých rokovaniach bola zástupcom miest priznaná hlasovacia právomoc, aj keď značne redukovaná. Odvtedy začínajú mestá vystupovať v Uhorsku ako ďalší mocenský stav spoločnosti. V úvode panovník píše, že kráľ dal zvolať zástupcov zo všetkých žúp, miest, mestečiek, slobodných dedín, ktoré osobne a priamo patria panovníkovi a po vypočutí týchto zástupcov, ich sťažností a návrhov rozhodol, že niektoré mestá treba po ich obvode ohradiť múrmi a niektoré slobodné dediny či mestečká povýšiť na mestá. Najväčší akcent sa kládol na opevnenie miest. Ich úloha v obrane krajiny sa ukázala o 30 rokov neskôr počas husitských vpádov, kde mestá tvorili významnú bariéru v postupe týchto vojsk.

Potom nasledovalo presné rozdelenie jednotlivých nariadení:

1. Panovník nariadil zjednotenie váh a mier. Tie boli rozličné, v každom meste vládol iný zvyk. Panovník nariadil, aby sa jednotlivé miery zjednotili podľa vzoru Budína. Výnimky mali predstavovať iba desiatkové miery, to už bola kompetencia Cirkvi.

2. Upravil predaj súkna a látky. Smeli sa predávať iba v celých baloch. Mali veľmi dôležité postavenie v jednotlivých mestách. Najmä mestá realizovali jednotlivé platby v súknach namiesto peňazí. Mestá ako BJ, PO,

KE mali monopol na určitý druh látky už v 15. storočí. Bardejov dokonca ako jediný v Uhorsku mal právo na bielenie látok, KE mali výsadu na výrobu barchetu, neskôr to získala aj Alba Júlia, boli to jediné dve mestá, ktoré si konkurovali v Uhorsku.

3. Zákaz súdenia mešťanov. Toto riešili aj ďalšie ustanovenia – 4., 5., 7., 8., 9.

4. Obyvatelia miest, mestečiek a kráľovských slobodných dedín sa môžu slobodne odvolávať ku ktorémukol'vek z poprednejších uhorských miest, ktorých právo používajú a tieto popredné mestá získali právo odvolávať sa k taverníkovi, tým vzniká nový pojem – *tavernikálne mestá* – mestá, ktoré sú slobodnými kráľovskými mestami. Tieto mestá v 1. pol. 15. storočia spísali spoločné výsady, bola to akási príručka pre taverníka a jeho súd, aby mohol jednotne postupovať v konkrétnych prípadoch.

5. Mestám sa dalo právo súdiť a trestať smrťou všetkých zločincov, ktorí spáchali zločin na teritóriu mesta. Výnimku predstavovala len šľachta.

6. Ľudia v slobodnom postavení sa môžu ľubovoľne sťahovať do miest a dedín bez ohľadu na to, či pochádzajú zo šľachtických majetkov, cirkevných alebo kráľovských. Panovník podporoval prílev obyvateľstva do miest. Dôležité to bolo pre hospodársky vývoj miest. Bolo treba zabezpečiť odbyt výrobkov a pracovnú silu i získať určitý populačný potenciál pre život mesta.

Neskôr v 1. pol. 15. storočia bolo vydané v jednom súdnom procese, ktorý viedli Bardejovčania s majiteľmi Makovického panstva, sa zachoval priamo konkrétne odkaz na kráľovské nariadenie, podľa ktorého kráľ. slobodné mestá mali právo nevydávať poddaných, ktorí ušli do mesta.

7. Nikto nesmel kvôli zločinu jednotlivca trestať celé mesto, mestečko alebo dedinu, v ktorej dotýčný zločinec pôvodne býval. To veľmi často využívala šľachta.

8. Panovník presne stanovoval súdnu postupnosť. Súd prebiehal najskôr u richtára, odvolacia možnosť u menších miest potom nasledovala k županovi. A ak to dovoľovalo postavenie odsúdeného a nebol spokojný s rozsudkom župana, mohol sa odvolať priamo k panovníkovi. V prípade slobodných kráľ. miest bola postupnosť iná – mestá na čele s richtárom, taverník, proti rozhodnutiam taverníka sa mohli odvolať k panovníkovi. Panovník rozhodoval osobne, ale častejšie v jeho prítomnosti rozhodoval krajinský sudca alebo personál.

Personál bol zástupcom panovníka, zastupoval ho len osobou a menoval ho panovník. Palatín bol volený na sneme spomedzi šľachty, tiež bol zástupcom panovníka v krajine, ale zastupoval ho funkciou nie osobou. Palatín bol aj najvyšším predstaviteľom vojska. Ak bol v krajine prítomný panovník, musel schváliť najprv rozhodnutia palatína.

9. Sudcovia, ktorí súdia, majú dostať zaplatené od stránky, ktorá prehrá.

10. Panovník nariadil mestám viesť účtovníctvo, teda príjmy a výdavky. Na základe príjmov mesta sa vyrubovala daň . terágium, ktorá sa odvádzala kráľovskej komore na čele s taverníkom. Z 15. storočia sa nám zachovalo najviac účtovných dokladov.

11. Mešťania všetkých ostatných miest s výnimkou Budína mali povinnosť zachovávať budínske právo skladu. Aj mnohé iné mestá získavajú toto právo – roku 1402 TT, BA, LE. Mestá, ktoré mali toto právo, odmietli si túto povinnosť plniť voči Budínu. Z toho vznikol konflikt a toto ustanovenie nariaďovalo mestám plniť si spomínanú povinnosť.

12. Toto právo sa ďalej presne špecifikuje.

13. Hovorí o novoročných daroch pre kráľa a o povinnosti pohostiť kráľa. Hlavný kráľ. koniar mal na základe tohoto ustanovenia dostávať 6 zlatých ročne od každého mesta.

14. Panovník zakazuje uplatňovanie súdnej právomoci prelátov a duchovenstva nad obyvateľmi miest, len výlučne mohli žiadať spravodlivosť vo veciach, ktoré patrili pod cirkevné kanonické právo.

15. Mestá si mali voliť dvoch osobitných prísazných úradníkov, ktorí mali dohliadať osobne pri balení tovarov, jeho pečatení a len s takto zabaleným tovarom sa mohlo prechádzať cez tridsiatkové stanice.

16. Zakazuje predávať tovary, ktoré pochádzajú z cudziny a privádzajú ich do Uhorska cudzinci tak, že namiesto nich ich predávajú domáci obchodní partneri. Takto sa cudzinci vyhýbali plateniu mýtnych pohraničných ciel.

17. Nariaďovalo sa cudzincom platiť tridsiatok. Imunita od takejto povinnosti bola priznaná len domácim mešťanom.

18. Prikazoval prijímať kráľovskú mincu, postihoval každého na hrdle a majetok, kto poškodzoval kráľ. mincu. Napriek Anjouovskej reforme stále dochádzalo k falšovaniu peňazí (najmä strieborné denáre).

19. V každom meste má byť kráľovský zmenárnik, ktorý jediný mohol vykonávať kontrolu kvality mince a jej výmenu.

20. Prikazoval kupovať a dobývať iba domácu soľ. Na území Slovenska bolo mnoho soľných prameňov, ale ich význam bol mizivý. Najvýznamnejší prameň bol v Solivaroch. Soľ sa odtiaľto vyvážala aj do iných častí Uhorska, ale stále to nebolo niečo extra. Najväčšie soľné ložiská boli v Sedmohradsku. Tento bod zakazoval dovážať soľ z cudziny do Uhorska. Najviac sa jej dovážalo z Poľska z Veličky cez Spiš, Levoča mala takýto níkym nepotvrdený, tajný ale verejný monopol na soľ z Poľska.

21. Zakazoval vyvážať kovy do zahraničia. Najmä baníci tak robili. Nezminovaný kov sa mal predávať len kráľovským úradníkom. Od roku 1327 sa priznalo aj šľachte dolovať rudy a vyhradené kovy za urburu. Za kovy zo zahraničia, ktoré sa dovážali do Uhorska, sa vyplácalo v takej hodnote, akú mali v krajine svojho pôvodu.

Menší dekrét zjednocoval právne sústavy v jednotlivých mestách, ale panovník zároveň sledoval vytvorenie osobitného privilegovaného stavu podľa vzoru ríšskych nemeckých miest. Obyvatelia týchto kráľovských miest získavali *nobilitas communis*. Mesto ako právne spoločenstvo bolo rovné so šľachticom a malo šľachtické prerogatíva, ale platilo to len ako komunita, nie ako jednotlivec. Napriek nariadeniam tohto kráľovského privilégia sa právne prostredie miest nezjednotilo až tak, ako to sledoval zámer tohto dekrétu. Rozdiely medzi mestami sa ešte viac prehĺbili, veľmi rýchlo dôležité mestá začali ťahať za spoločný povraz. Práve oni posielali ako prví zástupcov na uh. snemy, ako prví vystupovali v pozícii privilegovaných meštianskych stavov a ako prví využívali súdnu apeláciu k panovníkovi. Dôležitejšie mestá, ktoré patrili pod panovníka, zjednotili túto svoju právnu sústavu, ale týkalo sa to len malého okruhu miest.

Všetky tieto slobodné mestá uvádza 7. dekrét Vladislava II. z roku 1514 (3. článok). Tam sa presne mestá diferencujú. V kategórii slobodných kráľ. miest je ich 8 z celého Uhorska, na Slovensku ich bolo 5: BA, TT, PO, KE, BJ. Tieto a aj ostatné mestá sa ďalej delili z hľadiska administratívneho a súdneho na niekoľko kategórií. Okrem základného rozdelenia na kráľ. mestá, kde existuje niekoľko stupňov, najvyšší – slobodné kráľ. mesto = *libera regiaeque civitas*, boli aj nižšie stupne kráľovských miest, ale tie už nemali úplné samostatné postavenie zvyčajne podliehali miestnemu županovi ako zástupcovi panovníka. Ďalšia dôležitá kategória bola – poddanské mestá v súkromných rukách. Ďalšími boli slobodné kráľ. banské mestá, ktoré patrili pod právomoc personála: BS, Kremnica, BB, ZV, Pukanec, Lubietová, Banská Belá, Nová Baňa, Brezno. Ďalšiu kategóriu predstavovali

personálne mestá. Tu patria takmer všetky zadunajské mestá a zo Slovenska len Levoča. Ďalšou kategóriou boli tavernikálne mestá. Patrí tu 5 slobodných kráľ. miest.

5. Mestské zväzy na Slovensku v stredoveku

Mestá sa spolčovali veľmi skoro za účelom hájiť vlastnú slobodu, dosiahnuté výsady, hospodárske postavenie. Vzor mali mestá už v samotnom princípe obchodovania. Obchodné karavány vytvárali z bezpečnostných dôvodov mešťania z rozličných miest, ktoré spolu nesúviseli obchodne. Na čelo karavány si zvolili prefekta, spoločne si vytvárali vojenské sprievodné zložky. Často si najímali napr. v Uhorsku johanitov. V taliansku nazývali prefekta rektor, v Španielsku konzul, v Nemecku Hansengraf, u nás poznáme aj termín *comes mercatorum*. Prvé trvalejšie spolky miest, keď už tento princíp sa povýšil na medzimestskú úroveň, sa v Európe datujú do 12. storočia. Sú to oblasti, kde mešťanstvo vzniká ako ucelený, právny aj urbanistický stav (Taliansko, Flandersko).

Janov a Pavia roku 1130 uzavreli takúto dohodu, k nim sa roku 1164 pridala aj Verona, od roku 1167 aj Lombardia. Tak vzniklo najstaršie spoločenstvo miest v západnej Európe. Veľmi dôležitú úlohu na juhu hrala Toskánska liga – spoločenstvo miest a mestečiek v Toskánsku, ktoré sa utvorilo roku 1198. Cieľom týchto zväzov ani neboli ekonomické záujmy a ochrana ekonomických práv, ako skôr politický motív rozhodoval o ich združovaní. Talianske mestá už v priebehu 12. storočia vystupujú do ostrého, politického a vojenského konfliktu s ústrednou cisárskou mocou. Ich vystúpenie bolo úspešné, obhájili si svoje postavenie. Často však išlo ešte o netrvalé spolky.

Vyšší stupeň tejto organizácie medzimestskej spolupráce máme aj v oblasti SZ Nemecka. Zväz tamojších miest známych ako hanza postupne ovládol a monopolizoval obchod s dosahom na Škandináviu a až do Ruska. Novgorod bol tiež členom tohto spolku. Bola ambícia získať monopol na obchod s Talianskom pre západoeurópske trhy. Vznik tohto zoskupenia bol motivovaný predovšetkým ekonomicky a súvisel s obsadzovaním pôvodne slovanských území SZ Nemecka – Pomoransko, Holštajnsko, Durínsko. Boli to územia, ktoré sa od 9., 10. storočia postupne nemecké

kniežatá usilovali germanizovať, malo to vojenskú podobu. Súčasťou vojenských výprav boli aj kupci, ktorí v dobytých centrách slovanských kniežat zakladali obchodnícke faktórie.

Popredné miesto v hanze mal Lübeck. Už v 13. a 1. pol. 14. storočia vystupujú hanzovné mestá ako slobodné ríšske mestá a postavenie akýchsi nezávislých autonómnych mestských republík si tieto mestá udržali a uchovali formálno-právne až do roku 1918.

Motivácia pre vznik mestských zväzov u nás bola tiež podobná – ochrana slobôd, hospodársky rozvoj a jeho monopolizácia a regulácia. Najstaršie prípady pre akési protozväzy na našom území sú spojené vždy s udelenými spoločných výsad pre komunity. Prvý prípad predstavuje komunita hostí v Babinej, Dobrej Nive v roku 1254. Panovník vo výsadnej listine rozpráva, že ide o výsady, v ktorých hostia v oboch komunitách už predtým dlhšie žili. Výsady dostali na vlastnú žiadosť. Tieto komunity už reagovali na istý tlak, ktorý sa na nich vyvíjal z iných blízkych miest, ktoré mali oveľa dôležitejšie postavenie. Hrozilo ohrozenie ich práv. Krupina, Zvolen, Banská Bystrica boli dominantné miesta, staré trhové a neskôr významné remeselnícke centrá. V tomto zmysle komunity hostí v Dobrej Nive a Babinej ležali už mimo. Spoločný postup hostí z týchto lokalít je dokumentovaný už v rokoch 1270, 1274. Nechávajú si potvrdiť richtári a prisázní z oboch lokalít výsadnú listinu z roku 1254. Tento spolok sa v roku 1351 rozšíril o dedinu Sása. Vtedy tunajší richtár Tilman spolu s richtármi a prisáznymi B. a DN. vystupoval pri žiadosti o potvrdenie starších výsad. Vystupoval tu rovnocenne, no nez dôrazňuje sa tu, že aj Sása je účastníkom týchto slobôd. Bol v tom právny problém, lebo na Sásu si robili nároky okolití šľachtici a preto v roku 1419 opätovne si všetky tri lokality nechávajú potvrdiť výsady od Žigmunda Luxemburského. Sása, aj keď dosiahla rovnocenné právne postavenie s Babinou a Dobrou Nivou, v ďalšom vývoji zaostávala. V 15. storočí upadá hospodársky a demograficky na úkor susedných Pliešoviec. Postupne preberajú úlohu Sásy. V roku 1523 Pliešovce vystupujú namiesto Sásy ako rovnocenný účastník zväzu týchto mestečiek. Novovek priniesol úplný zánik tohto zväzu, keď tieto mestecká a okolité dediny sa stali súčasťou Dobronivského panstva, ktoré sa dostalo do rúk šľachty.

Vyššiu formu mestského zoskupenia dosiahli predovšetkým východoslovenské mestá. Išlo o uzavretú provinciu, ktorá vychádzala z udelenej výsadnej listiny z roku 1271. Táto provincia dokonca získala

nezávislé postavenie aj vo vzťahu k štátnej regionálnej správe. Stala sa nezávislá na spišskom županovi, volila si vlastného predstaviteľa vlastnej správy. V bitke pri Rozhanovciach 1312 spišské mestá vystupujú spoločne s KE na strane panovníka. Prejavuje sa tu nielen bránenie vlastných výsad, ale už aj politický moment. Vstupujú do vojen vždy na správnej strane.

Iným dôležitým spoločenstvom bolo spoločenstvo Prešova, Sabinova a Veľkého Šariša. O PO vieme, že už roku 1248 musel mať svoje osobitné výsady, už vtedy tu žili Sasi, ktorí pochádzali zo Spiša. Roku 1299 dostávajú všetky 3 mestá spoločnú výsadnú listinu. V roku 1347 si dali potvrdiť spoločné výsady. Aj tu zaniká Veľký Šariš ako dôležité sídlisko. V pol. 14. storočia z Veľkého Šariša bola stará mýtna stanica presunutá do PO.

V tomto období sa začína tvoriť zväz *Pentapolitana*, ktorého súčasťou sa stávajú aj PO a SB. Formálne sa tento zväz nazýval ako *Spoločenstvo piatich kráľovských slobodných miest*, ale názov pochádzal až zo 16. storočia. Patrili k nim predovšetkým Košice, boli asi aj iniciátorom tohto zväzu, Bardejov, PO, Sabinov, Levoča, ktorá reprezentovala celé spoločenstvo spišských miest. Najstarší doklad o existencii tohto spoločenstva poznáme z roku 1412. Vtedy sa zástupcovia týchto 5 miest zhromaždili v KE, kde riešili konkrétnu otázku spoločného postupu pri postihovaní dlžníkov. Celý tento zväz vznikol najneskôr v poslednej štvrtine 14. storočia. Vrcholný orgánom tohto celého zväzu bolo generálne zhromaždenie delegátov z jednotlivých miest. Nereprezentovali len vlastnú komunitu mesta, ale aj celého súboru miest a dedín, ktoré boli právne a hospodársky naviazané na to mesto. Predkladali záležitosti, ktoré bolo možné spolu prejednať a jednotne rozhodnúť. Išlo o otázky bežného života. Na zhromaždeniach sa prejednávali aj celospoločenské problémy, krajinské výnosy, konzultovali otázku delegátov vlastných zástupcov na krajinskom sneme, ktorí ich oboznamovali, ako majú postupovať, rozoberali otázky nástupu nového panovníka. Mestá už vystupovali ako dôležité mocenské prvky v krajine. Vystupujú ako slobodné kráľovské mestá. Zhromaždenia sa spravidla konali v KE, keď nie v KE, tak potom v ďalšom meste, ktoré hierarchicky nasledovalo (Bardejov). KE mali dôležité postavenia, boli sídlom kráľovských úradov, sídlom soľnej komory, ďalších významných krajinských úradov, Spišskej komory. V KE sídlila istý čas aj banská komora. Zaujímavý bol systém spojenia medzi týmito mestami, vytvoril sa akýsi systém pošty. Bežci sa nazývajú ako *Läufer, cursores*. Doručovali listy, na ktoré mesto hneď odpísalo a doručilo ďalej. Korešpondencia vzhádzala z KE najskôr do PO,

potom do Bardejova, do SB, LE. Takúto poštu využívala aj šľachta a panovník. Cesty, ktoré boli medzi týmito mestami, boli na spoločné náklady udržiavané a boli tými najlepšimi cestami v celom Uhorsku. Sami mestá označovali toto spojenie termínmi *concordia, Gemeinschaft, Einigkeit, Eintracht*.

Ďalším dôležitým spoločenstvom bolo *Spoločenstvo siedmich východoslovenských banských miest*. Formálne sa vytvorilo na schôdzi delegátov v roku 1487 v KE. Tvorili ho mestá podľa tohto hodnotného poradia: Gelnica, Smolník, Rudabáňa, Jasov, Telkibáňa, Rožňava, Spišská Nová Ves. Jeho počiatky sú oveľa staršie. Sídlom spoločenstva sa stala Gelnica. Fungovalo aj ako odvolacie mesto v súdnych záležitostiach mešťanov týchto ostatných mestečiek. Spoločenstvo fakticky muselo existovať už pred rokom 1437, keď spoločne vystupovali tieto mestečká v tomto hodnotnom poradí aj v nájomnej zmluve medzi Žigmundom Luxemburským a bamberským mešťanom Eberhardom Klimbergom. Vtedy bol Ž. L. vo veľkej finančnej núdzi a uzavrel zálohovú zmluvu s týmto mešťanom, požičal si peniaze a poveril tieto mestá, aby dohliadli na to, že mu budú vrátené z ich vlastných výnosov. O to mala byť skrátaná daň, ktorú tieto mestá odvádzali kráľovskej banskej komore. V skutočnosti nebola nikdy skrátaná. Tento zväz v politických záležitostiach vystupoval vždy v úzkej spolupráci s Pentapolitanou, najmä s Košičanmi. To súviselo s tým, že samotná banská komora sa z Gelnice presunula do Košíc.

Ďalšie spoločenstvá týchto miest boli aj na západnom a strednom Slovensku. Stupeň ich medzimestskej spolupráce nedosiahol takúto vysokú úroveň ako v prípade východoslovenských miest a bol viac ako politicky podmienený hospodársky. Na strednom Slovensku to boli predovšetkým banské mestá.

Zväz stredoslovenských banských miest. Ich hodnotné poradie poznáme z listiny z roku 1442: Kremnica, BS, BB, Nová Baňa, Pukanec, Ľubietová, Banská Belá. V 15. storočí sa usilovalo stať členom aj mesto Brezno, podarilo sa mu to až v 17. storočí. Fungovali podobným spôsobom ako východoslovenská Pentapolitana, tiež mali akési spoločné generálne zhromaždenia delegátov zo všetkých miest. Vždy počet účastníkov bol ďaleko väčší než uvedené mestá. Mestá si volili spoločného richtára a spoločnú radu mešťanov (väčšina listín vydávaná v spoločenských záležitostiach). Vydávali vlastné supliky panovníkovi, žiadosti, potvrdenie výsad, odpisy dôležitých listín, mýtnu imunity, odovzdávali krajinskú daň a banskú urburu. Súdnym centrom bola Kremnica. Fungovala ako odvolacie súdne

stredisko, ale aj hospodárske súdne stredisko. Porušenie len jedinej výsady ktoréhokolvek z týchto miest kýmkoľvek, sa dotýkalo celého spoločenstva týchto miest.

Na juhozápadnom Slovensku na prelome 14.,15. storočia vznikol zväz z miest BA, TT, Šoproň a ako súčasť vystupovala ešte buď Modra alebo Skalica podľa toho, ako sa ktorému mestu darilo. BA, TT a Šoproň už v roku 1402 dostali osobitné potvrdenie práva skladu, ktoré už predtým aj užívali, ale tu šlo o veľké privilégium, kde sa priamo konštatovalo, že ide o právo skladu týkajúce sa obchodníkov a tovarov prichádzajúcich z Čiech, Rakúska a Nemecka. Cieľom bolo posilniť hospodárske postavenie miest na úkor Viedni. Anjouovci už v 14. storočí sa usilovali riešiť tok tovarov takým spôsobom, aby sa obchádzala Viedeň. Preto títo panovníci a potom aj Žigmund Luxemburský podporovali najmä TT a BA ako centrá, ale najmä TT, lebo tá ležala na českej ceste, ktorá nahrádzala staršiu dunajskú cestu, pri ktorej nebolo možné obísť Viedeň. Tento zväz a spoločné kupecké výsady však nikdy nedosiahol vyšší stupeň ako len regulácia kupeckých záležitostí. Nikdy nevystupovali tieto mestá ani ako politický účastník rozličných udalostí. V 16. storočí sa dostali navzájom do rivality.

V 16. storočí sa začínajú označovať východoslovenské banské mestá ako hornouhorské a stredoslovenské ako dolnouhorské banské mestá. Horné Uhorsko začínalo niekde za BS na Spiši.

Všetky tieto spoločenstvá miest mali dôležité postavenie v hospodárskom a politickom živote krajiny, kde boli dôležitým regulačným prvkom pri mocenskom zápase medzi panovníkom a uhorskými stavmi. Boli v mimoriadnej priazni uhorských panovníkov. Práve tieto zväzy boli najdôležitejším momentom pri vývoji miest smerom do stavu slobodných kráľovských miest. V hospodárskej oblasti regulovali vo veľkej miere cechové záležitosti.

6. Urbanizmus stredovekého mesta (ulice, meštianske domy, námestia, verejné mestské stavby – radnica)

Urbanistický výzor stredovekých miest na Slovensku v stredoveku mal špecifický a odlišný vývoj ako tomu bolo v mestách západnej Európy (presnejšie v rámci politickej organizácie stredovekej Rímskej ríše). Je známou skutočnosťou, že mestá sa u nás a v celom Uhorskom kráľovstve sformovali najskôr na platforme sociálno-právnej definície (čo sa dialo získaním mestských výsad a práv) a až v nasledujúcom období, ak sa tento predpoklad ukázal ako dostatočný a lokalita ekonomicky a politicky prosperovala, sa mestá začali formovať po stránke urbánne. V skutočnosti môžeme až v 14. storočí hovoriť o prevažne „kamenných“ mestách, hoci prípady „drevených“ domov sú doložitelné dokonca aj v najprestížnejšom prostredí mestského centrálného námestia ešte aj v 15. storočí, ba aj v prvej polovici 16. storočia.

Charakter urbanizmu stredovekého mesta najlepšie pochopíme na konkrétnom príklade, ktorý pre tento účel prinesie prípad slobodného kráľovského mesta Trnavy. Išlo pritom o mesto prvého „rangu“, teda je výraz bol v podstate reprezentatívny a treba povedať, že viaceré mestá sa k takejto podobe ani nedopracovali. To bol najmä prípad miest, ktoré sa neopevnili mestskými hradbami.

Charakter Trnavy ako dôležitého obchodného, komunikačného a správneho centra i jej nadregionálny význam bol dôležitým momentom pri utváraní jej sídliskového obrazu. Dôležitý je najmä fakt, že v prípade Trnavy – hoci išlo o sídlo právne zaštitené širokými výsadami samosprávneho a hospodárskeho významu už v roku 1238 – sa základné topografické kontúry (komunikačné línie, dôležité verejné stavby a zariadenia) vyformovali už oveľa skôr. Zdá sa tiež aj na základe archeologických výskumov z posledného obdobia, že pri vývoji stredovekého mesta vôbec nemožno uvažovať o formácii stredovekého mesta na báze akýchsi pôvodne samostatných osád s hypotetickými názvami Trnava a Sobota, ktoré postupne sídliskovo splynuli (aj v dôsledku udelených výsad), ale že už dávno

predtým bol historický areál mesta rozšírený v tom istom rozsahu, ako ho poznáme z mladšieho obdobia. Sídliškové objekty už z 12. storočia boli archeologickým výskumom doteraz zachytené napr. na Hlavnej ulici (parc. č. 739/1-5), Štefánikovej ulici (parc. č. 5), Michalskej ulici, Hviezdoslavovej ulici (č. 12), na Divadelnej ulici, Hospodárskej ulici, na Horných Baštách i na Dolných Baštách. Ešte významnejšie je zistenie aj konkrétnych sídliskových objektov už z veľkomoravského a povelkomoravského obdobia, ktoré poukazujú na rozsiahlu zástavbu (zaberajúcu takmer celý neskorší historický areál stredovekého mesta) už v tomto období. Teda bolo tomu práve naopak a podľa všetkého bol areál trnavského sídliska ešte viac rozšírený a len postupné formovanie mestského spoločenstva – teda jeho premena vo vedomí výsadami disponujúcim hosťovským obyvateľstvom z pôvodného individuálneho chápania na uzavreté mestské spoločenstvo a meštiansku komunitu – viedla k novej organizácii intravilánu sídliska (nová parcelácia) a jeho vymedzeniu fortifikačným zariadením. Archeologický výskum drevozemných objektov na Hviezdoslavovej ulici potvrdzuje, že pôvodný – starší objekt ešte nerešpektoval parcelu (respektíve nebola v tom čase identická s nám známou stredovekou parcelnou sieťou), no nový objekt vybudovaný zakrátko po násilnej deštrukcii pôvodného domu už bol fixovaný na novú parcelu, ktorá pretrvala počas celého stredoveku. Chronologické rozhranie tejto (nepochybne aj sociálnej) zmeny možno dávať do súvislosti s mongolským (tatárskym) vyplienením Trnavy v roku 1241. Aj budovanie obranného zariadenia rodiaceho sa mesta malo za následok deštrukciu starších sídliskových objektov, ako to potvrdzuje nálezová situácia na Horných Baštách a na Michalskej ulici. Toto všetko sa však udialo len postupne až v priebehu 13. storočia, pričom samotný vývin tu mal svoje zdôvodnenie aj v novej sídliskovej a etnickej situácii, ku ktorej došlo po pustošivom mongolskom (tatárskom) vpáde do Uhorského kráľovstva v roku 1241 až 1242. Vieme aj konkrétne, že do Trnavy a jej blízkeho okolia prichádzalo po tatárskom vpáde nemecké obyvateľstvo, a tak sa dozvedáme, že už niekedy okolo roku 1247 získal v Trnave dom nemecký rytier *Rimbot* (svojho vlastníckeho práva sa domáhal po pätnástich rokoch – v roku 1262). V roku 1253 zase získal v susedstve Trnavy majetok iný nemecký rytier *Ressul*, ktorý pre konflikt s trnavskými hosťami a richtárom (pričom jedného z Trnavčanov aj zabil) pred rokom 1268 rozsudkom kráľa napokon o darovaný majetok prišiel. Ten sa následne stal majetkom Ostrihomskej kapituly. Údaje o majetkoch nemeckých šľachticov

v Trnave a jej okolí sú však dôležité aj pre chronologizáciu príchodu nemeckého obyvateľstva do mesta, čo malo dôležité sídliskové dôsledky. Príchod tohto nového obyvateľstva a dosídlenie areálu sídliska museli totiž zákonite viesť k novej parcelácii v Trnave aj s akcentom na majetkový potenciál nového obyvateľstva (svedčia o tom diferencie vo veľkosti jednotlivých parciel podľa polohy v intraviláne mesta). Podľa všetkého sa zdá, že intravilán mesta úplne nepostačoval, čoho dôsledkom bolo dodatočné zmenšenie plochy najdôležitejšieho trhového priestoru v Trnave – dnešného Trojičného námestia, keď bolo na jeho úkor vyčlenených na južnej strane niekoľko parciel (3 až 7). Pôvodný mierne nepravidelný obdĺžnikový útvar námestia sa tak zmenšil takmer o polovicu a stratil aj charakter pravidelného útvaru, navyše jeho severnou časťou pretekala Trnávka.

Celý tento vývin bol nepochybne dôsledkom dôležitej úlohy nášho sídla v krajine, a túto pozíciu Trnava držala už najneskôr od veľkomoravských čias. Aj o tom nachádzame svedectvo v archeologických výskumoch, ktoré dokladajú kontinuitu hlavného kultového miesta sídliska – farského kostola s prilahlým cintorínom. Otvorenou otázkou už zostáva len zasvätenie pôvodnej ešte preduhorskej (veľkomoravskej) sakrálnej stavby, ktorá svojou funkciou predchádzala mladšiemu Kostolu sv. Mikuláša (ktorý vznikol najskôr až v 11. storočí). Ten je písomne doložený v roku 1211 (*ecclesia de Sumbot*), keď sa jeho desiatkový príjem dostáva do majetku Ostrihomskej kapituly. K farskému kostolu však patrili aj viaceré pozemky v Trnave a kúrie. Ako vieme len z o málo mladších prameňov, kapitula ich obratom dávala do prenájmu trnavským hosťom. Výrečne o tom informuje listina trnavského richtára Jensula z roku 1309. Podľa dohody uzatvorenej medzi kapitulou a trnavským mešťanom Rumhardom získal tento do večitého prenájmu od kapituly pozemok a dvor (kúriu), kde si mal vybudovať svoj dom (*ad suam domum, que in ipso fundo edificata fuerit*). Kapitule mal pritom vyplácať každoročne na sviatok sv. Jakuba jednu hrivnu čistého striebra, no na prvých desať rokov bol od tejto povinnosti oslobodený. Jeho ďalšou povinnosťou bolo pohostiť a prichýliť ostrihomských kanonikov, ktorí by navštívili mesto Trnava. Ako vidno, išlo tu o lokačný model, ktorý kapitula nepochybne uplatňovala aj v iných prípadoch.

Pokiaľ ide o samotnú budovu farského kostola s prilahlým zariadením (budova fary, škola a cintorín), máme zo stredoveku len veľmi skromné správy, a to aj napriek faktu, že farský kostol bol po roku 1380 od základov prestavaný do súčasnej podoby a na najbližšie desaťročia išlo

vlastne o najväčšiu stavebnú akciu v meste. Z tohto obdobia sa zachovala už aj najstaršia mestská kniha (jestvovali aj staršie), no aj tu je len ojedinelá zmienka o výdavkoch, ktoré museli byť nepochybne veľkého rozsahu. Tak sa dozvedáme, že v roku 1407 mesto vyplatilo za stavbu kostola 40 hrivien, 6 solidov a 20 malých denárov za drevo, kameň, vápno a piesok. K istým stavebným úpravám farského kostola dochádzalo aj koncom 15. storočia, o čom svedčí iná mestská kniha príjmov farnosti z roku 1495. Podľa jedného z jej prvých záznamov sa podľa testamentu Gašpara Šaflera mali výnosy z vinice v Horných Orešanoch používať na stavbu kostola. V roku 1507 sa opravovala aj jedna z vežičiek kostola, v uvedenom roku za tieto práce vyplatil farár Štefan Taschner menší finančný obnos. Koncom stredoveku bolo vo farskom kostole až 17 oltárov, ku ktorým boli zriadené aj osobitné oltárne fundácie (oltárnictvá). Boli nimi oltáre – sv. Barbory, sv. Doroty, sv. Juraja, sv. Petra a Pavla, Tela Kristovho, Všetkých svätých, sv. Alžbety, sv. Kataríny, sv. Juraja, sv. Trojice, sv. Blažej, sv. Jána Krstiteľa, Troch kráľov, Premenenia Pána a Blahoslavenej Panny Márie, sv. Ulricha a sv. Kríža. V kostole boli tiež aspoň dva organy, väčší (pravdepodobne na chóre) a menší, ktorý bol umiestnený v Kaplnke sv. Juraja, kde bol po pravej strane aj Oltár sv. Kataríny. Listina z roku 1438 kaplnku sv. Juraja lokalizuje do priestoru farského kostola po ľavej strane chóru. Celkom výnimočný (aj v celoslovenskom meradle) je doklad o hodinách vo farskom kostole, ktoré boli súčasťou jeho interiéru. Nachádzali sa nad vstupom do Kaplnky sv. Petra a Pavla, ktorú ako kaplnku „pod hodinami“ označil farár Alexander v roku 1519, keď spísal všetky jej oltárnické príjmy. Jedna z kaplniek bola aj pod zvonnicou a podľa dokladu z roku 1507 bol v nej farár Štefan Taschner povinný slúžiť týždenne tri omše. Iná kaplnka – sv. Kataríny – bola zase situovaná pod chórom.

Fara: Najstaršiu písomnú zmienku o fare tiež nachádzame v najstaršej mestskej knihe, kde už v zápise z rokov 1394 až 1395 sú zaznamenané výdavky na opravu hradobných múrov „za farou“ a mesto vtedy vyplatilo plat 7 solidov a neskôr aj 30 denárov strážcom z blízkej veže („pri fare“). Uvedené doklady sú dôležité najmä z toho dôvodu, že lokalizujú najstaršiu farskú budovu inde, ako je v súčasnosti, a to niekde do priestoru k mestským hradbám za farským kostolom. V roku 1449 „vo väčšej miestnosti“ farskej budovy verejný notár Valentín z Trnavy spísal svedectvo viacerých obyvateľov okolitých dedín o vyčíňaní husitov pri rabovaní majetkov klarisiek. Fara sa nachádzala priamo na cintoríne, ktorý obkolesoval farský

kostol, ako to dokladá zápis z mestskej knihy z roku 1495, podľa ktorého sa v jej susedstve nachádzal aj dom oltárnictva (bratstva) sv. Petra a Pavla. Súčasťou fary bola aj menšia záhrada.

Karner: V tesnom susedstve farského kostola, juhovýchodne od jeho presbytéria, bol v rokoch 2008 a 2009 archeologický odkrytý základ kruhového sakrálneho objektu, interpretovaného ako karner s údajným patrocinom sv. Michala. Kým jeho zánik možno pomerne spoľahlivo datovať do doby približne okolo polovice 14. storočia, nejasné sú jeho počiatky, ktoré môžu byť aj staršie. V pohrebnej kaplnke bola odokrytá až trojmetrová vrstva kostí, čo poukazuje na dlhodobú funkčnosť tohto sakrálneho objektu na trnavskej akropole.

Mužské kláštory: Trnava sa skoro stáva aj sídlom cirkevných reholí – už v prvej polovici 13. storočia sa tu usídľujú menší bratia (františkáni) v oboch svojich odnožiach (ženská ako tzv. damianky a klarisky a mužská – minoriti), no aj Rehoľa kazateľov sv. Dominika (dominikáni). Okrem toho sa dôvodne predpokladá aj prítomnosť krížovníckeho konventu, a to na mieste neskoršieho dominikánskeho kláštora, konkrétny písomný doklad však nie je známy. Kým o minoritoch a klariskách máme pomerne dostatok správ, o dominikánskom kláštore sú stredoveké doklady len veľmi skúpe. Samotný kláštor sa prvýkrát spomína až v zozname dominikánskych konventov Bernarda Guidonia z roku 1303 (*Citra Danubius Trna forte Tirnuw*), v roku 1313 zástupcovia oboch trnavských konventov – dominikánov a františkánov – spoločne s mestským farárom Jurajom spísali závet (pravdepodobne trnavského kastelána kráľovského hradu) Gregora z Monosló. Pri tejto príležitosti sa dozvedáme, že sa tak stalo v „dome menších bratov (pri kostole) sv. Jakuba“. Koncom stredoveku sa robili stavebné úpravy aj vo františkánskom kostole, o čom svedčí doklad z roku 1523, podľa ktorého minoriti darovali mešťanovi Jurajovi svoju lúku pri Modranke ako odplatu za poskytnutý piesok na stavbu. V roku 1318 sa zase pripomína aj budova kláštora dominikánov, kedy v nej prebiehalo vyšetrovanie o voľbe nového trnavského mestského farára a súčasne ostrihomského a bratislavského kanonika Petra.

Kláštor klarisiek je písomne v Trnave doložený už k roku 1239 a patrili k najdôležitejším sakrálnym stavbám v meste. Odrazilo sa to v tom, že mu v Trnave od počiatku patrili aj viaceré kúrie a pozemkové majetky podobne ako v prípade Ostrihomskej kapituly. Už z roku 1264 pochádza listina Bela IV., ktorou panovník na žiadosť trnavských klarisiek napomínal

richtára a hostí mesta, aby nevyberali žiadne dane a poplatky od obyvateľov a remeselníkov – krajčiarov, obuvníkov a rybárov, ktorí žijú na „územi či kúrii“ mimo kláštorného areálu, pričom tieto boli majetkom kláštora. Takúto daňovú imunitu udelil panovník konventu už dávnejšie. Klariský kláštor v Trnave patril medzi najdôležitejšie rehoľné domy v celom Uhorsku a bol miestom, kde sa často utiekali k zasväteniu príslušníčky významných uhorských šľachtických rodov. Tak sa dozvedáme, že uhorský palatín komes Mikuláš (Kont) predložil 22. júna 1366 pápežskému dvoru žiadosť, aby jeho manželka Klára smela so sprievodom ctihodných žien navštevovať svoju matku v kláštore (klarisiek) v Trnave, kam sa táto utiahla a žila pod prísnu regulou. Pokiaľ ide o objekt samotného kláštora, dozvedáme sa už len z notárskeho inštrumentu verejného notára Valentína z Trnavy z 10. septembra 1465, že predstavená kláštora abatiša Marta dala v akomsi stĺporadí pred ambitom (*in porticu ante ambitum*) spísať splnomocnenie pre minoritu Bartolomeja z Veľkého Varadína a trnavského mešťana Pavla z Budína zastupovať klariský konvent pred akýmkoľvek svetským či cirkevným súdom.

Kostol sv. Udalrika (Ulricha): O tejto sakrálnej stavbe v Trnave máme zo stredoveku len veľmi skromné zmienky. Spomína sa pri podrobnom vypočítavaní príjmov trnavskej farnosti v roku 1495. V jeho okolí ležali polia a tiež rybník, za ktoré trnavskí mešťania Blažko, Križko a Beňko platili trnavskej fare určitý cenzus.

Mestský špitál pri Kostole sv. Heleny: Najstarší písomný doklad o jeho existencii pochádza z roku 1340, keď sa spomínajú jeho vinice v Malej Třni, kde mali Trnavčania viaceré vinárske hony. Aj o tomto objekte však máme len skromné stredoveké doklady. Podľa informácie mestskej rady asi z roku 1400 mala podľa mestského práva vždy časť majetku mešťanov zomretých bez potomkov, prípadne aj ľudí, ktorí sa v čase svojho úmrtia zdržiavali v meste, pripadnúť trnavskému špitálu (*in di Spital*). Keď v roku 1481 farár Václav spisoval dôchodky trnavskej farnosti, zaznamenal, že jej príjmom sú aj platby mešťanov Juraja, Petra a Ondreja za záhradu, ktorá sa nachádzala „pri špitáli“. Z roku 1490 pochádza podrobný zoznam majetku špitála a pri tej príležitosti sa dozvedáme už aj o jeho patrocíniu sv. Kríža.

Kráľovský hrad (kúria): Bola to najdôležitejšou svetská verejná budova, kde sídlil panovník počas svojej návštevy Trnavy a za ktorých správco priamo menoval do funkcie jeho kastelánov svojich lojálnych úradníkov šľachtického pôvodu.

Otázkou kráľovského hradu sa v minulosti zaoberalo už viacero bádateľov, pričom vládne medzi nimi presvedčenie predovšetkým o jeho lokalizácii do priestoru súčasnej pošty na Námestí sv. Trojice (iné názory objekt kladú do susedného priestoru na Hviezdoslavovu č. 282 a podľa iných bádateľov ležal niekde na Kapitulskej ulici, prípadne bol súčasťou Dolnej brány). Otázkou tohto hradu, jeho funkciou a aj lokalizáciou sa bude potrebné zaoberať osobitne, na tomto mieste treba len upozorniť, že ide o jedno z najstarších sídliskových zariadení v Trnave, ktorého existenciu tu treba predpokladať už najneskôr v 12. storočí (ba azda aj skôr). Trnava totiž ešte aj za Anjouovcov bola v čase neustáleného kráľovského sídla jedným z rezidenčných sídelných miest uhorských kráľov, akými boli predovšetkým Stoličný Belehrad, Budín, Ostrihom a na našom území okrem Trnavy aj Košice. Práve v Stoličnom Belehrade je podobná sídlisková dispozícia kráľovského hrádka a k nemu prináležiaceho trhového priestoru vo význame podhradia, ako aj v Trnave, kde túto funkciu plnilo Trojičné námestie. Trnavu so Stoličným Belehradom teda nespája len spoločný právny charakter oboch sídlisk (a zrejme aj spoločný etnický pôvod najstaršej vrstvy hostí v oboch kráľovských sídlach). Trnava tým získala na význame aj ako dôležitá správne a politické centrum. Už údaje o dobytí Trnavy českým kráľom Přemyslom Otakarom II. v uhorsko-českej vojne v rokoch 1271 až 1273 je podľa všetkého potrebné vzťahovať nielen na dobytie mesta, ale predovšetkým na dobytie tunajšieho kráľovského hradu s prítomnou vojenskou posádkou. V dokladoch sa totiž vtedy okrem „civitas Tyrnensis“ priamo hovorí aj o „castrum Tyrnense“, teda o „trnavskom hrade“. Celkom určite sa na kráľovský hrad v Trnave vzťahuje už údaj z listiny pápežského legáta Mikuláša z roku 1302, z ktorej sa dozvedáme, že v tomto roku komes Aba, syn Abu, na základe prenájmu desiatkov od Ostrihomskej kapituly vyberal neoprávnene tieto aj z majetkov a poddaných trnavského kláštora klarisiek. Komes Aba tak konal pri výkone svojej funkcie „in castro Tirnensi“, teda nepochybne v úlohe kastelána tohto kráľovského hradu. V roku 1318 uhorský kráľ Karol I. (Róbert) odmenil (pravdepodobne vojenské) služby jedného z bývalých Matúšových spojencov Dominika, syna Jóba, ktorý prebehol do kráľovského tábora, práve za jeho účasť pri dobýjaní tohto kráľovského hrádka v Trnave a zrejme tu krátky čas zastával aj funkciu kráľovského kastelána. Kráľovský hrad sa už pod označením „curia regis“ pripomína aj v záznamoch mestskej knihy v rokoch 1395 a 1396 a potom aj koncom stredoveku. Hrádok v Trnave bol teda nepochybným

faktom. Vzhľadom na obmedzené možnosti vlastnej fortifikačnej sústavy (o ktorej nemožno pochybovať, že je staršia ako najstaršie opevnenie mesta), limitované prílišnou rovinatou terénom a skorou okolitou zástavbou, bol nepochybne situovaný na najstrategickejšom mieste na trnavskom sídlisku. Preto jeho doterajšou literatúrou predpokladaná poloha má svoje zdôvodnenie. Navyše v tomto priestore bol inundáciou toku Trnávky formovaný (pol)ostrovny útvar (z toho v 16. storočí paralelný slovenský názov „Ostrovná ulica“ pre Hviezdoslavovu ulicu), ktorý tak mohol byť využitý a zahrnutý do sústavy opevnenia kráľovského hradu. Tento ostrov mal tvar ostrohy, preto aj najstaršie označenie uličnej línie v tomto priestore nesie názov buď „Ostrožná ulica“ (r. 1454 *Sporergasse*), alebo „ulica ostrôh“, čo už môže byť aj poukazom na prítomnosť vojenskej posádky (r. 1495 *platea calcariorum*). Problém lokalizácie uvedeného hrádka do tohto priestoru tak komplikuje iba skutočnosť, že hrad sa spomína aj v 16. storočí, no súčasne sa tu podľa daňových registrov vyskytujú trnavskí mešťania a tri samostatné parcely. Je však možné, že týchto mešťanov napokon treba umiestniť inde.

Radnica: Až do začiatku 15. storočia mesto nedisponovalo vlastným administratívnym objektom radnice, zasadnutia mestských úradov preto prebiehali ad hoc v dome niektorého z prísazných alebo aktuálneho richtára. Situácia sa zmenila v druhom desaťročí 15. storočia, kedy mesto prišlo k adaptácii jedného z meštianskych domov pre potreby radnice. Prvýkrát vystupuje už ako funkčný objekt (in domo consilii, in domo consulum) v roku 1413. V roku 1417 je doložené jej nemecké (in dem rothaus) a v roku 1481 latinské (in pretorio) označenie. Pôvodný stredoveký objekt radnice je dodnes zachovaný v zadnom trakte súčasnej radnice.

Mestské kúpele: Hoci doklady o trnavských kúpeľníkoch sú už od 14. storočia, najstarší doklad o tomto zariadení v Trnave pochádza až z roku 1445, kedy Elena, vdova po Štefanovi z Rozhanoviec testamentárne poručila kúpele pri kostole sv. Jána Krstiteľa (dominikánskom kláštore) mestskému farárovi a magistrátu. Tieto kúpele sa uvádzajú aj v roku 1495 ako kúpele sv. Jána, boli pravdepodobne situované niekde na Jerichovej ulici. Ešte aj v roku 1536 tu vystupuje ako daňovník mesta Ján *Koupelikovič* (parcely 276). Nešlo však o ojedinelé zariadenie, pretože písomné pramene nás informujú celkovo až o troch kúpeľných domov v meste. Už v súpise majetku trnavského špitála z roku 1490 sa pripomína kúpeľ pri farskom Kostole sv. Mikuláša, ktorý trnavskí mešťania do základov zničili. Ďalšie doklady

o tomto kúpeľi však nie sú známe. Z uvedeného súpisu majetku mestského špitála vieme len toľko, že boli určené pre chudobné obyvateľstvo mesta a na ich výstavbu darovala špitálu manželka trnavského mešťana *Andráška* svoju vinicu. Viac dokladov poznáme len o kúpeľoch na dnešnej Divadelnej ulici oproti Kostolu sv. Jakuba. Tento kúpeľný dom sa pripomína už v súpise príjmov farského Kostola sv. Mikuláša, ktoré spísal farár Václav v roku 1481. V roku 1495 je označený ako „kúpele na prechode k sv. Jakubovi“. Práve pri tomto kúpeľi existoval organizovaný aj osobitný cech kúpeľníkov (*familia balnearum – czecha*).

Soľná komora (dvor): Trnava bola v stredoveku dôležitou tridsiatkovou colnou stanicou, preto neprekvapuje, že v meste existovala aj soľná komora (sklad) – soľný dvor (*Salzhof*). Tak sa už z listiny kráľa Mateja I. z roku 1467 dozvedáme, že panovník prikázal správcovi tejto komory vyplatiť Trnavčanom jednu tonu soli. V roku 1469 zase panovník nariadil, aby z tejto komory smeli trnavskí mešťania počas desiatich rokov pobrať ročne sto meríc soli. V roku 1495 je doložený v mestskej knihe Vincent Abel „im Salczhoff“ (na Soľnom dvore) pravdepodobne ako správca tejto komory, ktorý mal voči mestskej fare dlh desať zlatých.

Mlyny: Najstarší doklad bez bližšej polohy o viacerých mlynoch pochádza z roku 1313. Priamo v intraviláne mesta boli podľa dokladov až dva mlyny – jeden na konci Hornopotočnej ulice, doložený v mestskej knihe farských účtov z roku 1495, a druhý, ktorý vlastnil Janko sedlár. Ten sa nachádzal niekde na Dolnopotočnej ulici. Spomína sa v roku 1481 ako identifikačný bod pre židovskú štvrť nachádzajúcu sa v tomto priestore. V roku 1481 patrila jeden lán zeme „za mlynom“ trnavskej farnosti, o čom farár Václav vyhotovil osobitný záznam. Trnavskej farnosti však patrila aj mlyn, ktorý dávnejšie (1422) zakúpila trnavská meštianka a vdova po Jankovi Peczovi a spolu s vinicami vo Svätom Jure testamentárne poručila farnosti. Išlo o mlyn na rieke Parná na ceste z Trnavy do Ružindola a trnavskí farári boli povinní zato každý deň slúžiť pri Oltári sv. Jána Evanjelistu rekviem za živých i zomretých členov rodiny Peczovcov. V roku 1481 patrila trnavskej fare aj mlyn v Bučanoch, ktorý pôvodne držal v zálohu významný trnavský mešťan mäsiar Egid od majiteľa Korlátskeho panstva. Od Egida však mlyn prešiel do zálohovej držby Trnavy a tá ho odovzdala do užívania Kostolu sv. Mikuláša. Hodnota celého zálohového majetku pritom predstavovala 137 zlatých. V mestskej knihe z roku 1495 je už záznam aj o tom, že trnavská fara získala dvojtretinový podiel aj na majetku mlyna

v Krížovanoch nad Dudváhom. Podotýkame ešte, že Kamenný mlyn nebol v stredoveku majetkom mesta, hoci sa mesto oň usilovalo, ale bol v rukách šľachty. V roku 1493 ho šľachtičná Margaréta *Eleschi*, vdova po Jurajovi *Pinzieschovi*, predala pred mestskou radou Trnavy šľachticovi a mešťanovi Pavlovi Holému z Hradnej. Trnavské mlyny však podliehali aj prísnej kontrole Uhorskej komory. V roku 1499 tak poslal kráľ Vladislav II. do Trnavy magistra Jána, staviteľa mlynov (a tiež trnavského mešťana), spolu s predstaveným kráľovskej komory v Baia Mare (Sedmohradsko), na revíziu mlynských zariadení v Trnave a trnavskému magistrátu nariadil, aby im vo všetkom vyšli v ústrety. K otázke mlynov v Trnave treba ešte uviesť, že medzi majetkami trnavského Špitála sv. Kríža, spísanými v roku 1490, sa priamo v meste (vo vnútri hradieb) uvádza na potoku Trnávka aj „*mlyn na rieke Trnávke s troma kolesami*“, ktorý však trnavskí mešťania údajne do základov zničili. O jeho bližšej lokalizácii však konkrétnejšie správy nemáme.

Jatky: Boli sústredené pozdĺž rieky Trnávky. V roku 1481 platil Juraj mäsiar trnavskej fare na fašiangy z dvoch jatiek ročne tri zlaté. Blízko jatiek na Dolnopotočnej ulici vlastnil v uvedenom roku dom aj istý Uhor (Maďar) krajčír. Celkom určite možno ako jatku označiť na tejto ulici len rožný dom na parcele 441, ktorý v roku 1523 vlastnil mäsiar Matúš. V mestskej knihe je lokalizovaný ako „*rožná jatka pri potoku za domom Kropáča, strihača súkna*“.

Mosty: Potok Trnávka bol dôležitým technicko-hospodárskym zariadením mesta, čo predpokladá jeho pomerne skorú reguláciu, teda najmä spevnenie inundačného toku a reguláciu jeho prietoku pomocou sústavy rybníkov za mestskými hradbami. Fyzicky však potok rozdeľoval intravilán mesta, no tento hendikep riešila sústava mostov. Zo stredovekých dokladov sa však dozvedáme len o jedinom z nich, pravdepodobne o moste pri dome na parcele č. 459, s ktorým musel byť aj hmotovo prepojený. Spájal Trojičné námestie s Hviezdoslavovou ulicou – bol teda najdôležitejším mostom v meste. Podľa mestskej knihy v roku 1495 obýval dom „na moste“ Bartolomej maliar, ktorý mal voči trnavskej farnosti záväzok vo výške desiatich zlatých. O pevných brehoch Trnávky zase svedčí doklad o mešťanovi Imrichovi Slovákovi, bývajúcim „pri brehu“, ktorý v tom istom roku vlastnil vinicu na Ružovej hore. Predpokladáme, že držal niektorý z domov na Hornopotočnej ulici.

Profánne stavby (meštianske domy): Už v roku 1250 sa pripomínajú majetky trnavského mešťana Juraja – kúrie, domy, polia, ktoré trnavský richtár a dvanásť prísazných (sudcov) zhabali pre nesplatený dlh vo výške tridsiatich šiestich hrivien striebra voči ostrihomskému arcibiskupovi a odovzdali ich arcibiskupovi ako splátku dlhu. Podľa inej listiny, datovanej do roku 1258, no ktorá v skutočnosti vznikla len niekedy začiatkom 14. storočia, sa pred mestskou radou realizoval predaj aj iných majetkov Trnavčanov, no v tomto prípade už v extraviláne mesta – konkrétne išlo o predaj pozemkov a záhrad za mestskými priekopami, ležiacimi medzi zemou Kunca, bývalého richtára z Modranky, a Eliáša Maďara, a to Ortolfom, synom Emberharda, ostrihomským kanonikom kňazovi Vítkovi a magistrovi Haimonovi. Ďalší doklad o domoch v Trnave potom poznáme až z roku 1313, kedy Karol Róbert daroval starolubovnianskemu kastelánovi magistrovi Tomášovi, synovi Farkaša, dedinu Brestovany a ostatné majetky Houna, prezývaného „Veľký“ – prédia, domy, pozemky, mlyny a vinice. Ten tieto majetky vlastnil priamo v samotnom meste Trnava, ako aj mimo mesta, no kráľ mu ich skonfiškoval a daroval Tomášovi za mnohé verné služby a zásluhy pri získaní uhorskej koruny, no najmä v bitke pri Rozhanovciach v júni 1312. Houn Veľký totiž upadol do kráľovej nemilosti a v Trnave patrilo medzi exponentov Matúša Čáka Trenčianskeho. Zo stredovekých správ o jednotlivých domoch trnavských mešťanov môžeme na základe komparácie uvedených druhov prameňov identifikovať aspoň podľa príslušnosti ku konkrétnej ulici takmer 170 meštianskych domov, viac ako polovicu z nich pritom možno s väčšou či menšou pravdepodobnosťou priradiť aj ku konkrétnemu parcelovému číslu. Ďalších viac ako 70 objektov poznáme z prameňov už bez ich lokalizácie. Ide o pomerne vysoký počet, pričom jednotlivé doklady o meštianskych domoch – na rozdiel od neskorších daňových registrov zo 16. storočia – nás informujú o skutočnej vlastníckej príslušnosti objektov. Najstaršie zoznamy daňovníkov, ktoré by umožnili presnejšiu lokalizáciu meštianskych objektov a ich majetkovú príslušnosť, sa totiž pre Trnavu zachovali až od roku 1529, celistvejšie až od roku 1536. Nedostatkom týchto zoznamov je však skutočnosť, že zapisovatelia nerozlišovali majiteľov domov od podnájomníkov, čo skresľuje vlastnícky obraz v meste. Treba tiež upozorniť, že obdobie od roku 1526 už je aj obdobím, keď mesto prechádzalo dôležitými etnickými, hospodárskymi a správnymi zmenami, ktoré nezostali bez následkov ani pre starobylú stredovekú sídliskovú štruktúru mesta. Vieme však

aj celkom spoľahlivo, že zoznamy daňovníkov mesta sa pedantne viedli už najneskôr od 14. storočia. Svedčia o tom záznamy v účtovnej knihe mesta, ktoré potvrdzujú, že výber dane prebiehal starostlivo vedeným spôsobom pod prísnu kontrolou mestskej rady. Členom komisie, ktorá vyberala daň od mešťanov, bol aj mestský notár alebo pisár, ktorý vyhotovoval podrobný zoznam daňovníkov. Výslovná zmienka o existencii týchto stredovekých domových registrov je v mestskej knihe z roku 1495 v zápise k roku 1504, z ktorého sa dozvedáme o dlžobách Pavla Holého na domovej dani zaznamenaných v takýchto „*registroch od všetkých domov*“. Nikeoté objekty mali pozoruhodné označenie, ako napríklad v knihe farára Václava z roku 1481 zaznamenaný akýsi „biely dom“ v držbe mešťana Huttela. Iným pozoruhodným objektom je aj v roku 1481 spomenutý dom „na schodoch“, z ktorého trnavská fara poberala každoročný príjem v termíne po Veľkej noci.

Ulice: Zo stredovekých prameňov si možno utvoriť aj dobrý obraz o uličnej dispozícii a jej pôvodnom názvosloví. Boli nimi tieto ulice:

- platea sancti Johannis, Molczergasse (1454, 1481; dnes Ulica J. Holého a Ulica Jerichova)
- platea porte inferioris/ad portem inferiorem (1454; dnes Hlavná ulica)
- platea dimidietatis (1501; dnes Radlinského ulica)
- circulum; in angulo (1401, 1481; dnes Námestie Sv. Trojice)
- platea ad portam superiorem (1495; dnes Štefániková ulica)
- platea calcariorum, Sporergasse; platea magna versus ecclesiam parochialem (1454, 1495; dnes ulica Hviezdoslavova)
- platea cerdonum (1453; dnes Hornopotočná ulica),
- platea in transitu ad Judeos (1481; dnes Dolnopotočná ulica)
- platea institorum (1498; nelokalizovaná)
- platea pannificum (1495; dnes Halenárska ulica)
- platea parva; platea stricta (1481; dnes Ulica J. Havlíka)
- Molczergasse (1440, 1454; dnes ulica Jeruzalemská)
- platea sancti Nicolai (1495; dnes Námestie sv. Mikuláša a Kapitulská ulica)
- platea angusta (1523; dnes Úzka ulica)
- platea fratrum superior, prudergassen superior (1495; Františkánska ulica)
- platea fratrum inferior (1481; dnes Vajanského ulica)

- platea ad sanctum Jacobum (1495; dnes Divadelná ulica)
- platea Beate Virginis; platea penes monasterium monialium (1481, 1495; dnes Múzejná ulica).

Aj z tohto príkladu vidno, že na konci stredoveku bol mestský organizmus plne vyvinutý po stránke tak spoločensko-právnej ako aj urbanistickej. Možno dokonca koncom stredoveku pozorovať jav, podľa ktorého sa jednotlivé mestá usilovali o akúsi výstavnosť, aby tak demonštrovali svoj význam.

7. Mestské hradby – funkcia, výsady, údržba

„Mestom sa nazýva akoby jednota mešťanov, a to preto, že je tam zhromaždené veľké množstvo ľudí. Mesto totiž tvorí množstvo domov a ulíc, je obohnané potrebnými hradbami a vežami a obdarované výsadami pre dôstojný život“. Týmito slovami vysvetľoval pojem mesta v podmienkach stredovekého Uhorského kráľovstva Štefan Werbóci vo svojej príručke uhorského obyčajového práva z roku 1514 (Tripartitum). Charakteristika mesta už aj s akcentom na funkčný fortifikačný systém však odrážala uhorské pomery až koncom stredoveku a treba hneď na úvod konštatovať, že oproti západoeurópskym predstavám mesta jej vývoj bol často odlišný a v mnohom oveľa zložitejší.

Predovšetkým treba zdôrazniť, že hoci výstavba mestskej fortifikačnej sústavy sa pre mestské sídla v stredovekom Uhorskom kráľovstve už v priebehu 14. storočia stáva veľmi dôležitým momentom pre ich ďalší sociálno-právny vývoj, ba v nasledujúcom storočí i jedným z najzákladnejších kritérií pre ich ďalšiu klasifikáciu, predsa len mestské hradby vo svojom plnom vybavení (predovšetkým murované) ešte ani koncom stredoveku neboli urbanistickou samozrejmosťou aj v rámci najvyšších kategórií kráľovských (slobodných) a banských miest. Vidieť to i zo základnej štatistiky porovnania sídiel „s mestskými výsadami“ s tými, ktoré si skutočne už v stredoveku vybudovali mestské opevnenie, hoci aj rozličnej kvality. Kým do roku 1350 evidujeme asi šesťdesiatštyri sídel, ktoré obdržali mestské výsady (s rozličnou mierou výsadnosti a nie všetky sa v ďalšom vývoji vyvinuli v mestské sídliská), len asi trinásť z nich v tomto období vystavalo alebo začalo s výstavbou mestského opevnenia. Pritom do konca 13. storočia bolo len asi osem takýchto mestských sídlisk, ktorými boli predovšetkým Bratislava (Podhradie), Banská Štiavnica, Nitra, Trnava, Košice, Levoča a Podolíne.

Bratislavské Podhradie však muselo mať murované hradby už v prvej tretine 13. storočia, ako o tom svedčí jej najstaršia mestská pečať.

Explicitne sa však spomínajú až v roku 1297, keď Ondrej III. povolil presťahovanie obyvateľov dediny Krásna Ves do Bratislavy a zároveň nariadil použiť „všetky ich stavby, vystavané z kameňa či iných materiálov pre opevnenie mesta“, čo, ako zdôraznil panovník, malo prispieť k pozdvihnutiu (mestského) štatútu Bratislavy.

Podobne aj v prípade Banskej Štiavnice siaha mestská fortifikácia siaha do obdobia pred tatárskym vpádom, o čom najvýrečnejšie svedčí mestská pečať tiež s motívom fixovaným na symboliku mestských hradieb, ktorá sa zachovala už na listine z roku 1275. Pozoruhodná je však v tejto súvislosti stará tradícia, zachytená v roku 1764 J. Severinim, podľa ktorej bolo Staré mesto údajne zničené za tatárskeho vpádu, no pôvodne bolo päťsto rokov dlhé a celé obohnané hradbami s piatimi vežami. Ešte v čase Severiniho boli jeho zvyšky viditeľné.

Podobný mestský vývoj ako bratislavské Podhradie mala napokon aj Nitra, kde to tiež bolo podhradie – neskoršie horné mesto, ktoré bolo osobitne opevnené už v období pred tatárskym vpádom. Práve prichýlením okolitého obyvateľstva v hradbách Nitry (hradu i opevneného podhradía) a hrdinským odolávaním útoku Tatárov zdôvodňoval Belo IV. v roku 1248 udelenie rozsiahlych výsad nitrianskym hostom.

V prípade Trnavy, ktorá už v roku 1238 získala rozsiahle výsady hostí zo Stoličného Belehradu a veľmi skoro (ešte pred týmto rokom) si vytvorila základnú štruktúru svojej mestskej sídliskovej aglomerácie, možno tiež oprávnené predpokladať, že tu najneskôr v polovici 13. storočia jestvoval istý fortifikačný systém. V tomto čase však zrejme pozostávala len z priekopy a násypov s nadväzujúcou drevozemnou konštrukciou, pretože v údajnej listine z roku 1258 sa kúpnopredajná transakcia týkala už zeme ležiacej za mestskou „priekopou“. Najneskôr v roku 1273 však už aj Trnava musela mať murované hradby a to vysokej kvality, keďže začiatkom nasledujúceho roka sa v listine Ladislava IV. označuje ako „hrad“.

Stará tradícia vo vzťahu k mestským hradbám sa viaže aj ku Košiciam, ktoré podľa svedectva spišských kroník boli v roku 1290 obohnané murovanými hradbami. Údaj akceptuje aj historická obec a O. R. Halaga ich pôvod kladie už do obdobia po roku 1260.

Zo všetkých uvedených sídel z 13. storočia však len v prípade Podolíne máme aj konkrétnejšie údaje o presnejšej dobe a okolnostiach výstavby mestského opevnenia. V roku 1292 totiž český kráľ Václav II. ako sandomiersky a krakovský vojvoda udelil Podolíncu mestské výsady podľa

magdeburského práva a nariadil, aby obyvatelia Starej Lubovne a Hniezdneho pomáhali so svojimi nástrojmi pri oprave priekopy a výstavbe opevnenia. Z textu listiny vyplýva, že tu boli staršie hradné priekopy a zrejme i drevozemný fortifikačný systém.

Hoci počet sídlisk s mestskými výsadami do konca stredoveku stúpol viac ako dvojnásobne, možno z tohto počtu celkovo doložiť len asi dvadsaťjeden sídel s istým stupňom mestskej fortifikačnej sústavy (aj keď nie vo všetkých prípadoch je ju možné doložiť aj stredovekými písomnými správami). Z urbanistického a právneho hľadiska bol toto základný rozdiel oproti vývoju mestských sídel v západnej Európe, kde sa (s výnimkou Anglicka) hradby stávajú základným identifikačným znakom miest a ich vývoj (sídliskový a právny) bez hradieb bol v podstate nemysliteľný. Naopak v našom prostredí bol počas celého stredoveku kladený dôraz na (čo možno najviac dosiahnuteľnú) mieru výsadnosti sídla, ktorú až dodatočne (niekedy i s viac ako storočným oneskorením) nasledovala aj skutočná „mestská urbanizácia“. To malo svoje korene už v počiatkoch našich miest, keďže ich najstaršie výsady nemali ešte tak pevnú fixáciu na sídlisko, ale viac na komunitu výsadného spoločenstva hostí a obyvateľov. Aj preto je pre obdobie 13. storočia primeranejšie hovoriť viac ako o mestských výsadných listinách skôr o výsadach hostov (v prípade Zvolena pred rokom 1241 aj pôvodného obyvateľstva). Vysvetľuje to jav, ktorý možno sledovať v prípade Bratislavy, Banskej Bystrice i Košíc (a nepochybne aj ďalších stredovekých miest), a totiž, že sa pôvodný chotár takýchto sídlisk hneď v počiatkoch individualizoval a parciálne dostával do súkromných rúk jednotlivcov z radov hostí (predovšetkým lokátora) i s dedičným právom. S tým súvisí aj ďalšia skutočnosť, že najstaršie domy týchto pôvodných prvotných adresátov výsad majú spravidla charakter opevnených dvorcov s vežou, čo odráža personifikáciu udelených výsad s ich individuálnou ochranou. Až postupným dotvorením komunitného povedomia o spoločnom výsadnom charaktere sídliska sa vytvorili predpoklady aj k jeho spoločnému (právne- i obrannému) vymedzeniu hradbami, ktoré už museli byť spoločným dielom všetkého obyvateľstva takéhoto sídla. To vysvetľuje i relatívne nízky počet opevnených sídlisk na našom území (no i v celom Uhorsku) v 13. storočí.

Už v časoch tatárskeho vpádu bola absencia opevnených miest ponímaná ako jeden z hlavných dôvodov spustošenia krajiny. Napríklad pantaleónske analýzy z rokov 1238 až 1249 opis pustošenia Uhorska Tatármi

završujú patetickým povzdychom: „*Niet sa čo čudovať, keďže celé Uhorské kráľovstvo nemá skoro žiadne mesto opevnené hradbami a vyzbrojené hradmi*“. V liste uhorského kleru pápežovi z 2. februára 1242 je tiež informácia o tom, že obyvateľstvo nachádzalo útočisko práve v opevnených mestách a najmä na hradoch a tak na našom území v tomto čase boli Tatármi nedobyté už len Bratislava (hrad a Podhradie), Nitra (hrad s podhradím) a hrady Komárno, Filákov a Abovský Novohrad.

Pozoruhodné sú správy varadínskeho archidiakona Rogéria, ktorý sa dostal do zajatia Tatárov a bol tak očitým svedkom dobývania Ostrihomu začiatkom roka 1242. Vo svojom spise píše, že „*Ostrihomčania sa silno opevnili priekopami a dreveným opevnením a vežami*“ a len po ich prelomení sa utiahli na murovaný hrad spaľujúci za sebou drevené domy (!) v meste. Teda ani Ostrihom ako cirkevné centrum Uhorského kráľovstva a jedno z najpoprednejších miest krajiny, stále nemal murované hradby a aj drvivá väčšina mestskeho urbanizmu spočívala na drevenej báze. Bol to však všeobecný charakteristický znak v mestskom prostredí Uhorska ešte aj začiatkom 14. storočia.

Ale ešte ani začiatkom 14. storočia neboli hradby charakteristickým znakom väčšiny v tom čase už dôležitých mestských sídlisk s výsadami. Práve preto boli mestá v očiach cudzincov zo západnej Európy prechádzajúcich Uhorskom (všímajúcich si predovšetkým urbanistické znaky) viac či menej zriedkavým javom. Tak keď v roku 1308 prechádzal Uhorskom istý anonymný dominikánsky mních, považoval tento za skutočné mestá iba sídelný Budín, ktoré bolo podľa neho najväčším z uhorských miest (*sedes regni, que est maxima civitatum*) a ďalej biskupské mestá Ostrihom, Ráb, Záhreb, Vesprím, Pátkostolie, Alba Julia a napokon aj Trnavu, Bratislavu a Banskú Štiavnicu. Konštatoval pritom, že „*v celom uhorskom kráľovstve už niet viac miest okrem piatich iných, ktoré sú v Dalmácii pri mori, no sú tu však aj mnohé mestečká, hrady a pevnosti a bezpočetné dediny, no i tak sa zdá, že kráľovstvo je vzhľadom na svoju rozlohu takmer pusté*“.

Predsa však sa mestské hradby v priebehu 14. storočia stávajú veľmi dôležitým momentom v mestskom živote, paradoxne napriek tomu, že oproti predchádzajúcemu storočiu bolo práve 14. storočie (s výnimkou zhruba prvej štvrtiny) skôr „mierovým“ storočím. Na druhej strane však s prudkým narastaním počtu sídlisk s mestskými výsadami dochádzalo k ich istej „inflácii“ a murované hradby sa teda stávajú dôležitým symbolom pre rozlíšenie „skutočných“ miest od iných sídlisk s mestskými

výsadami. Predchádzajú tým svoj pôvodný obranno-vojenský význam, tak dominantný v staršom období. Signifikantný je tu prípad Šoprone, ktorá už pred rokom 1340 mala až trojnásobné murované hradby, no mesto chcelo vybudovať aj systém priekop a palisád, čo v uvedenom roku (s náležitou chválou) podporil aj panovník polovicou z výnosov mýta vo Fertő po dobu štyroch rokov.

Napriek tomu je zjavné, že viacero významných mestských lokalít dlho váhalo s výstavbou riadnych hradieb, keďže išlo o náročnú akciu, tak z pohľadu investičných nákladov i množstvom pracovných síl. Mestá s hradbami však zvyšovali obranyschopnosť krajiny, preto sa stali dôležitým vojensko-operačným prvkom v jej zabezpečení. Uhorskí panovníci – najmä od čias Anjouovcov – si toho boli veľmi dobre vedomí a preto ich výstavbu osobitne podporovali. Už v renovácii Zlatej buly z roku 1351 (článok VI) sa osobitne zdôrazňuje deviatková imunita tých miest, ktoré boli opevnené hradbami. Práve za vlády Anjouovcov tak pribudlo ďalších deväť mestských lokalít, ktoré započali s výstavbou fortifikačného zabezpečenia. Išlo konkrétne o Kysucké Nové Mesto (1325), Starý Tekov (1331), Rimavskú Sobotu (1334), Kežmarok (pred 1348), Bardejov (1352), Prešov (1374), Skalicu (1372). Do samotného záveru anjouovského obdobia (pred rokom 1388) zrejme spadá aj výstavba opevnenia mestečiek Beckov a Nové Mesto nad Váhom, hoci vyslovene sa ako opevnené sídliská spomínajú až v roku 1398.

Nie všade však išlo o výsady oprávňujúce výstavbu murovaných hradieb. V prípade Starého Tekova panovník výslovne zdôrazňuje, že tu má ísť o drevozemnú konštrukciu, k čomu Tekovčania obdržali aj mýtne imunity pri dovoze dreva k tomuto účelu. Podobný charakter opevnenia vyplýva aj v prípade Kysuckého Nového Mesta. Naproti tomu výsadná listina Rimavskej Soboty už oprávňovala tamojších hostí, aby si vystavali murované hradby s vežami a stavbami, ktoré sú pre opevnenie potrebné a to podľa výsad Budína. V tomto období sa viaceré výsadné listiny o práve výstavby hradieb odvolávajú na budínske práva. Keď v roku 1374 udeľoval Ľudovít I. výsady Prešovu podľa vzoru budínskych, zdôrazňuje, že je to preto, že chce svoje mesto opevniť hradbami, ako už aj skôr začal. Ešte v tom istom roku vydal panovník pre Prešovčanov iný osobitný mandát, v ktorom upozorňuje, že na výstavbu mestských hradieb prenecháva ročnú kolektu – daň miest Veľkého Šariša, Sabinova i samotného Prešova, o čom osobitne informoval aj mešťanov zvyšných dvoch miest. Zároveň panovník

Prešovčanov upozorňuje, že do mesta posielala svojho kráľovského murára magistra Ambróza z Diosgyóru, aby zistil, ako majú byť vystavané hradby a nariaďuje, že sa nesmú vystavať veže, ak im len Prešovčania nevymerajú dostatok vhodného priestoru.

Keď dostali budínske výsady v roku 1347 Košičania, tiež sa pritom osobitne zdôrazňuje ich spojitost s výstavbou mestských hradieb, a to konkrétne v bode, podľa ktorého ak niektorý z mešťanov zomrel bez dedičov, mala sa jedna tretina z jeho majetku rozdať chudobným a zvyšné dve tretiny malo mesto použiť na opravu a údržbu mestského opevnenia.

Ale až s osobou Žigmunda Luxemburského je zviazaná systematická snaha panovníka o zvýšenie počtu opevnených miest v Uhorsku. Kľúčovým sa v tomto zmysle stáva tzv. Menší dekrét z 15. apríla 1405, ktorý síce rieši predovšetkým hospodárske problémy krajiny, no kladie dôraz aj na opevňovanie miest. Panovník to zdôvodňuje: „*rozhodli sme, že niektoré mestá treba po ich obvode ohradiť múrmi ... k tomuto nás azda najviac priviedla úvaha, že v minulých časoch ... toto naše kráľovstvo bolo často vystavené rôznym útokom, raz Pečenehov, inokedy Tatárov, niekedy rozličných pohanov, najnovšie Turkov. Tie boli časté aj preto, že bol nedostatok ohradených miest a iných opevnení, kde by sa obyvatelia mohli so svojím majetkom ukryť*“. Význam tohto dekrétu zdôrazňuje skutočnosť, že sa zachovali v jedenástich exemplároch, z toho osem v archívoch miest na Slovensku (Prešov, Hybe, Košice, Krupina, Nemecká Lupča, Zvolen, Ružomberok, Žilina), okrem toho je známy aj súčasný odpis dekrétu v mestskej knihe Bratislavy a mladší, no nedatovaný odpis Spišskej kapituly zo 16. storočia pre Levoču. Ešte v ten istý deň Žigmund Luxemburský adresoval viaceré mandáty či skôr výsadné listiny aj konkrétne pre niektoré uhorské mestá s cieľom ich náležitého opevnenia. Z nášho územia sú takéto listiny známe pre Žilinu, Sabinov a Prešov. V prípade Žiliny a Sabinova sa aj priamo zdôrazňuje, že „*mesto dosiaľ nebolo pod ochranou žiadneho opevnenia*“. Prešov však už svoje hradby mal, no nachádzali sa v ruinách a mešťania sa bránili ich oprave hoci už v roku 1404 im panovník poskytol ochranu pri zväžaní kameňa, dreva a cementu potrebného k výstavbe hradieb. Napriek uvedeným mandátom panovníka sa však Prešovčania aj naďalej zdráhali v rekonštrukcii hradieb, keďže išlo o finančne náročnú investíciu, ktorú vo vtedajších (relatívne) pokojných časoch mešťania nepokladali za nevyhnutnú. V roku 1408 preto žiadali panovníka o odpustenie svojej ročnej taxy, aby za získané peniaze mohli dokončiť výstavbu hradieb. Panovník tejto požiadavke

vyhoveli len pod podmienkou, že sa opevňovacie práce ukončia do jedného roka. No ani táto podmienka sa ešte nenaplnila, pretože ešte v roku 1411 povolil panovník Prešovčanom predaj soli v hodnote dvoch tisíc florénov a zo zisku financovať dokončenie mestských hradieb.

Prípado Prešova je však ilustratívny a svedčí, že viacerí slobodní kráľovské mestá zanedbali mestské opevnenie v predchádzajúcom relatívne mierovom období. O opravách mestského opevnenia v roku 1395 za farským kostolom i veže za kostolom sv. Jakuba sú napríklad správy aj z Trnavy, pričom vysoká výška vynaložených financií svedčí, že aj tu boli hradby v ruinóznom stave.

Uhorská legislatíva opätovne reagovala na problematiku opevňovania miest až v konfrontácii s nebezpečenstvom husitských vpádov i následného obdobia plienenia krajiny bratríckymi skupinami. V I. článku dekrétu z roku 1435 sa tak zdôrazňuje potreba dostatočného opevnenia mesta i hradu Bratislavy, miest Trnavy a Skalice, Trenčianskeho hradu a ďalších nemenovaných pevností pozdĺž Váhu a moravského pohraničia.

Stredoveké mestá na Slovensku tak po dlhom období relatívneho pokoja opätovne pociťovali ako existenčnú nevyhnutnosť disponovať dostatočným fortifikačným zabezpečením, čo vyvolalo novú vlnu výstavby a stavebných úprav mestských hradieb. Napríklad ešte v roku 1435 získal Prešov povolenie zbúrať dva súkromné mlyny v blízkosti hradieb s cieľom, aby meštania mohli zväčšiť hradné priekopy. Košice už v roku 1422 získali od panovníka povolenie zbúrať viaceré stavby pod mestskými hradbami za účelom vybudovania nových hradných priekop a dosiahli tým zároveň aj zníženie výšky kráľovskej kolekty. V roku 1427 zase panovník vyzval šľachtu Bratislavskej župy, aby jej poddaní pomohli pri výstavbe hradných priekop Bratislavy, podľa pokynov bratislavských županov Štefana a Juraja z Rozhanoviec. V týchto nepokojných časoch si svoje opevnenie dobudovala aj Kremnica, hoci výslovne sa jej mestské hradby spomínajú až v roku 1441, a nepochybne aj Krupina, kde sú hradby doložené v roku 1437.

Známy je však aj opačný prípad, keď meštania v čase husitských vpádov paradoxne pociťovali hradby za hrozbu. Tak už v roku 1433 kráľ Žigmund osobitne a čo najprísnejšie napomínal mešťanov Kežmarku, ktorí v strachu pred husitmi chceli zrúcať svoje hradby. Obávali sa totiž, že by sa títo prípadne mohli v meste po jeho dobytí opevniť a škodiť tak celému regiónu Spiša. Panovník však naopak Kežmarčanov vyzval, aby mestské hradby ešte viac opevnili a zdokonalili ich.

Práve obdobie husitských vpádov a vyčíňania bratříkov v krajine pri-náša viacero písomných správ o opevňovacích prácach v mestách a mestských hradbách vôbec. Napríklad Ján z Turca vo svojej kronike z roku 1488 popisuje Trnavu v čase jej Istivého obsadenia husitmi na čele s Blaškom z Borotína v roku 1432 ako mesto, ktoré malo „*vysoké veže spojené tehlovými hradbami*“. V prípade Trnavy sa z roku 1467 zachovali hneď tri mandáty kráľa Mateja I. s príkazom pre šľachtu Trenčianskej, Nitrianskej i Bratislavskej župy, aby podľa dávnych zvyklostí poslali do Trnavy svojich poddaných, ktorí sa s vlastným náradím – korýtkami, nožmi, sekerami a vozmi – mali hlásiť u mestského kapitána a pomáhať pri čistení hradných múrov a priekop, ľudovo nazývaných parkáň. Za povšimnutie zaiste stojí fakt, že všetky mandáty boli datované 4. a 5. februára, teda len necelý týždeň po tom, čo vojsko Mateja I. zlikvidovalo posledný bratrícky tábor na čele so Švehlom v susedstve blízkeho mestečka Veľké Kostoľany.

Nepochybne s rozháranou vnútropolitickou a bratríckym nebezpečenstvom súvisí aj úsilie mešťanov Trenčína o vybudovanie účinného mestského opevnenia. Tak sa aj konkrétne dozvedáme, že v roku 1464 kráľ Matej I. vyhovel žiadosti trenčianskeho richtára a prisázných a daroval mestu každoročne dvesto florénov v zlate z výnosov tamojšej tridsiatkovej stanice za účelom výstavby mestského opevnenia. Ale aj v prípade Trenčína dochádza postupne k dobudovaniu riadnych murovaných hradieb až v priebehu 16. storočia (najmä v 40. rokoch). Ešte v roku 1510 na osobnú intervenciu Jána Zápoľského oslobodil kráľ Vladislav II. Trenčanov od platenia všetkých poplatkov a daní, ktoré však mali použiť na stavbu mestských hradieb a priekop, ale aj mosta cez rieku Váh. Pre úplnosť treba dodať, že z roku 1546 sú potom známe až tri mandáty kráľa Ferdinanda I., podľa ktorých sa na stavbu mestského opevnenia mali použiť nielen tridsiatkové príjmy, ale aj výnosy z predaja piva i všetky kráľovské dôchodky, čo poukazuje na sústredené úsilie trenčianskej komunity o svoje fortifikačné zabezpečenie.

Prestavba hradieb v druhej polovici 15. storočia však už mala aj reprezentatívny charakter, odrážajúci renesančného ducha doby. Poukazuje na to prípad prestavby košických hradieb, o ktorých sa zachovala listina kráľa Mateja I. z roku 1484. Podľa nej košickí meštania Klement Czipser a Juraj Szabó predniesli panovníkovi žiadosť ale i sťažnosť Košičanov voči kastelánom hradu Stropkov, od ktorých v minulých rokoch utrpeli viaceré škody, no vždy zotrvali vo vernosti panovníkovi a súčasne vynaložili veľa

námahy a výdavkov pri rekonštrukčných prácach na mestských hradbách, ktoré započali nanovo prestavovať – ako zdôrazňuje panovník – „nielen pre obranu onoho miesta, ale aj pre jeho ozdobu i celého nášho kráľovstva“. Kráľ preto Košičanom odpustil ich kolektu vo výške tisícpäťsto florénov po dobu dvoch rokov.

Záverom možno konštatovať, že napriek veľkému významu mestských fortifikačných sústav pre život stredovekých miest aj v našom prostredí bol počet opevnených miest v skutočnosti v Uhorsku veľmi nízky a aj v prípade týchto sídel sú písomné správy veľmi skúpe na konkrétnejšie údaje napríklad v otázke stavebno-technickej povahy mestských opevnení. Údaje o mestských hradbách tak často vystupujú v písomných prameňoch len ako vedľajší produkt a iba minuciózny výskum mestského materiálu (najmä mestských kníh) dovoľuje utvárať si aj konkrétnejšie predstavy o povahe opevnenia. Interdisciplinárna spolupráca najmä historika a archeológa je preto pri výskume problematiky mestských fortifikácií nezastupiteľná.

8. Mesto a farnosť. (Patronátne právo, organizácia stredovekej fary, reflexia národnostnej rozmanitosti miest v cirkevnom živote mestského sídla – národnostný kazatelia; funkcia kláštorov v meste)

Historici už dávno dobre vedia, že mesto vždy bolo zmesou rozličných kultúrnych, hospodárskych (ale aj ekonomických v širšom slova zmysle), právnych a iných vplyvov. Veľká koncentrácia ľudí s ich túžbami, možnosťami a ambíciami vytvárala potrebný priestor i anonymitu, aký vidiecke oblasti neumožňovali. Bolo to tak práve mesto a mestské prostredie so svojou špecifickou societou, ktoré určovalo všetky „moderné trendy“ svojej doby. Slovo civilizácia má svoje etymologické korene práve v latinskom slove „civitas“ označujúcom nielen širšiu obec, ale aj konkrétne mesto. Najmä v stredovekom uhorskom Kráľovstve, ktoré vo vývoji svojich mestských spoločenstiev značne zaostávalo (možno povedať, že európsky trendy vývoja miest sa podarilo relatívne úspešne dobehnúť až za vlády Žigmunda Luxemburského 1387-1437) boli mestá často zdrojom a platformou celospoločenského pohybu. To platilo nielen v prípade ekonomiky krajiny, ale aj v prípadoch emancipácii – spoločenských a hospodárskych – rozličných národnostných skupín. Stredoveké mestá neboli totiž národnostne jednotvárne, skôr opak bol skutočnosťou. Jedným z prvých momentov národnostných pohybov možno pozorovať hlavne na poli náboženského života. Medzi usporiadaním cirkevného života a prejavmi národnostných znakov jednotlivých zložiek stredovekých mestských obcí bol totiž úzky komunikačný vzťah.

Uhorská cirkev – ktorá bola najmä vo svojich počiatkoch, no aj dlho do stredoveku, silne závislá na klére nedomáceho pôvodu (predovšetkým talianskeho, francúzskeho a nemeckého) – sa však súčasne ocitávala v zložitejšej situácii, a to ako riešiť národnostnú rozmanitosť v cirkevnom živote krajiny a špecificky vo výsadných (predovšetkým hostovských) komunitách cudzieho pôvodu. Že išlo skutočne o akútny problém uhorskej cirkvi potvrdzuje aj ustanovenie tzv. sabolčskej synody z roku 1092, podľa ktorej všetko latinské obyvateľstvo, ktoré nesúhlasilo s uhorskými zvykmi

a nechcelo dodržiavať cirkevné ustanovenia o pôste, malo opustiť Uhorské kráľovstvo a zanechať tu všetok nadobudnutý majetok.

Nie nezaujímavé je pritom konštatovanie, že „latinské“ obyvateľstvo bolo v Uhorskom kráľovstve prvotným mestotvorným elementom, keď v tomto procese budovania mestských sídel predstihlo aj Nemcov. Otázka korelácie cirkevného života a jej autonomizácia vo výsadných komunitách s dosiahnutou mierou samosprávy bola preto pre obyvateľstvo týchto komunít dôležitou témou už v počiatkoch našich najstarších miest.

Samotná organizácia cirkevného života v stredovekých mestách však závisela predovšetkým od udelených výsad, ktoré určovali mieru cirkevnej samosprávy. Je istým špecifikom uhorských stredovekých pomerov, že výsadné komunity sa už v 13. storočí (no aj neskôr) takmer súčasne usilovali popri administratívno-správnej autonómii zabezpečiť si aj čo najplnšiu autonómiu cirkevno-správnou. Viaceré základné privilegijné listiny neskorších miest dokonca ako svoj prvý bod výsad uvádzajú najskôr právo slobodnej voľby farára (1243 Zvolen, 1244 Krupina, 1254 Dobrá Niva a Babiná, 1255 Banská Bystrica atď.), až potom aj slobodnú voľbu richtára, emancipácia výsadných komunít bola teda v cirkevnej oblasti prinajmenšom taká dôležitá ako emancipácia na poli sociálno-správnom. Rozšírenie takejto výsady malo mimoriadne pozitívny vplyv na celkové dotvorenie farskej štruktúry stredovekého Uhorska.

Výsada slobodnej voľby farára bola však veľmi dôležitá nielen z hľadiska riadenia cirkevného života miest a s tým súvisiacim uplatňovaním ich patronátnych práv, ale aj z etnickej stránky, pretože išlo prirodzene o farára, ktorý bol výsadnej komunite predovšetkým národnostne blízky a bol teda aj jej etnickým reprezentantom. Zreteľne to vyplýva aj priamo z výsadnej listiny hostí z Rimavskej Bane z roku 1268, v ktorej sa zdôrazňuje, že si smú voliť svojho farára „*podľa svojej reči*“. Vo výsadnej listine pre nemeckých hostí v Sebechleboch (*hospites Teothonici in villa Zebehle comorantes*) z roku 1233 bola takto formulovaná výsada kodifikovaná vôbec po prvýkrát s tým, že ak by sa to uvedeným hosťom pozdávalo, „*nech majú nemeckého kňaza*“. Treba upozorniť, že v oboch uvedených prípadoch je príslušná výsada formulovaná v duchu slobodnej benevolencie hostí; išlo pritom nepochybne o zakonponovanie ich špecifickej požiadavky.

Dôsledkom takto uplatňovanej výsady bola aj skutočnosť, že v prípade niektorých komunít – najmä saských – sa právo slobodnej voľby farára uplatňovalo len týmto obyvateľstvom, ako to vieme aj konkrétne v prípade

saských hostí v Babinej, Dobrej Nivy či Krupine, keď účasť domáceho obyvateľstva na udelených výsadach bola len podmienená a neplnoprávna. Najmä od tatárskeho vpádu, keď prudko narastá v Uhorsku počet nemeckých výsadných komunít, sa tak spolu so správou sídlisk aj farské kostoly dostávajú do rúk týchto nemeckých hostí (neskoršieho mestského patriciátu), a teda boli aj riadené nemeckým kňazstvom.

V tejto súvislosti vystupujú v privilegijných listinách aj špecifické ustanovenia o spôsobe výberu desiatok, ktorý sa – na základe povolenia – smel realizovať „*na spôsob Nemcov*“ (na Spiši: „*podľa zvyku Sasov*“), čo v praxi znamenalo vyčleňovať príslušný decimálny podiel z ešte nespracovaných plodín priamo na poli. Išlo nepochybne o oveľa výhodnejší spôsob výberu desiatok a pre takto privilegované komunity predstavoval v konečnom dôsledku zisk.

Tieto ustanovenia nájdeme vo výsadných listinách hostovských komunít z Trnavy (1238), Jasova (1243 ++), Žiaru nad Hronom (1246), Dobrej Nivy a Babinej (1254), Hýb (1265), Kežmarka (1269), Nemeckej (Partizánskej) Lupče (1270), ale aj Krupiny a Banskej Štiavnice, ktorých znenia výsadných listín pred tatárskeho vpádu (asi z roku 1238) sa nám nezachovali.

Treba však zdôrazniť, že takýto údaj ešte nemožno považovať za výlučný etnonymický znak príslušnej výsadnej komunity, o čom svedčí prípad latinského obyvateľstva zo Spišských Vlách, ktoré podľa výsadnej listiny z roku 1280 tiež platilo desiatok podľa „*saského zvyku*“, no podobne ako spišskí Sasi, zredukovali výšku odovzdávaného desiatku len na jednu dvanástinu. Spôsob výberu desiatok podľa „*nemeckého zvyku*“ bol totiž veľmi výhodný a preto sa oň usilovali aj iné ako nemecké výsadné komunity, ba aj Lombardčania a Francúzi v Ostrihome. Nie inak tomu zrejme bolo i v Trnave.

Z kvantitatívneho hľadiska však nemecké komunity len v málo lokalitách mali v celkovej skladbe obyvateľstva dominantné postavenie a bolo prirodzenou potrebou zvyšnej populácie, zabezpečovať aj vysluhovanie bohoslužieb a sviatostí (pokiaľ to liturgický poriadok umožňoval) vo vlastnej reči. Išlo najčastejšie o osobitných kaplánov, ktorí formálne podliehali správcovi farnosti, no o jeho hmotné zabezpečenie (a to nielen finančné, ale aj v otázke zabezpečenia liturgických predmetov a kníh) sa už musela postarať príslušná národnosť. Bola to však aj platforma pre pôsobenie rehoľných komunít „*mestského typu*“, akými boli najmä rehole bratov kazateľov (dominikáni) a menších bratov (minoriti). Ako sa o tom ešte

zmienime, v Trnave bola tradícia slúženia bohoslužieb pre Slovákov v kláštornej kostole sv. Jakuba rehole Menších bratov živá ešte aj v 17. storočí.

Zo staršieho obdobia však disponujeme len veľmi torzovitými údajmi o pôsobení takýchto „národnostných“ kňazov či kazateľov. Celú situáciu celkom výstižne ilustruje bula pápeža Bonifáca IX. z roku 1391, v ktorej upravuje cirkevnú kompetenciu správcov kostolov Márie Magdalény na Budínskom hrade a sv. Petra apoštola v Podhradí. Zdôrazňuje pritom, že „títo nemôžu pre farníkov farnosti Blahoslavenej Panny Márie vysluhovať cirkevné sviatosti mimo svoje kaplnky, ale môžu ich sláviť len v ... kaplnkách pre Uhrov či cudzincov a pútnikov, ktorí prichádzajú na Budínsky hrad za vybavovaním svojich záležitostí a ktorí nepoznajú nemeckú reč, ktorou uvedení farníci všeobecne rozprávajú“. Takíto správcovia oboch kostolov (kaplniek) dostali potom v neskorších uhorských prameňoch aj označenie „maďarský (mimo zadunajskej časti Uhorska vo význame „uhorský“) kňaz“ – *presbyter Hungarus*.

V našom prostredí však išlo o kňazoch, ktorí suplovali duchovné potreby najmä slovenského obyvateľstva. Vôbec najstarší konkrétny doklad nachádzame v prostredí Košíc už na prelome 14. a 15. storočia, keď v roku 1400 košický mešťan *Matis Smedynn* vyplatil sumu jeden zlatý za slovenského farára (správnejšie skôr kaplána – kazateľa). Treba zdôrazniť, že doklad o osobitnom farárovi, či kazateľovi v Košiciach, ako ho presnejšie označujú mladšie pramene zo 16. storočia, s poverením duchovnej správy len pre určitú etnickú skupinu v societe mesta, je najstarší svojho druhu nielen na našom území, ale aj v intenciách celého Uhorského kráľovstva a poukazuje tak na vysokú organizovanosť tunajšieho slovenského obyvateľstva už v druhej polovici 14. storočia. Inštitút osobitného slovenského kazateľa bol v Košiciach nepochybne podnietený exemptným statusom košickej farnosti s výsadou slobodnej voľby mestského farára, ktorého úrad po tatárskom vpáde obsadzovalo v duchu udelených výsad už len novoprišlé nemecké obyvateľstvo. Potreba vzniku osobitného kazateľa aj pre nemecké obyvateľstvo preto ani v iných mestách nebola spočiatku pre nemecké mešťanstvo osobitne akútna a často sa vynárala až po náboženskej emancipácii iných etnických skupín v mestách, ktorá vždy predchádzala aj emancipáciu politickú. Aj v prípade Košíc je najstarším známym dokladom na prítomnosť osobitného nemeckého kazateľa až listina z roku 1494, no niet pochyb o tom, že jeho úrad jestvoval už najneskôr od začiatku 15. storočia. Keď v roku 1506 hľadali Košice novú osobu pre obsadenie úradu

slovenského kazateľa vo svojej farnosti, v liste adresovanému levočskému nemeckému kazateľovi Šimonovi Preyssovi, ktorý zastával v Levoči aj funkciu slovenského kazateľa, mestská rada osobitne zdôrazňuje, že v košickej farnosti „*sa slovo Božie dosiaľ ohlasuje nielen nemecky a maďarsky, ale prirodzene aj slovenskou rečou*“. Treba však upozorniť, že stredoveké doklady nepotvrdzujú existenciu osobitnej funkcie kazateľa vo farskej štruktúre Košíc aj pre maďarskú národnosť, čo zaiste súviselo s jeho menším zastúpením oproti slovenskému a nemeckému obyvateľstvu. Funkcia maďarského kazateľa v Košiciach však bola vytvorená už krátko po roku 1526, keď sa počet Maďarov v meste prudko zvýšil. Tak už v roku 1527 nachádzame v Košiciach aj maďarského kazateľa, ktorý tu pôsobil popri nemeckom a slovenskom kazateľovi.

Zvláštnym prípadom bol Prešov, v ktorého národnostnej skladbe bolo v stredoveku okrem slovenského a nemeckého silnejšie zastúpené už aj maďarské obyvateľstvo, ktoré tu malo aj osobitnú sídliskovú štvrť (1411-1412 *linea Hungarorum*, 1428 *quartale Hungarorum*). Z roku 1454 sa zachovala dohoda medzi magistrátom mesta a prešovským farárom Ondrejom, podľa ktorej sa farár zaviazal vydržiať osobitných kazateľov, „*ktorí budú kázať Božie slovo ľudu, jedného pre Nemcov a druhého pre Maďarov*“. V Prešove tak jestvovala nielen funkcia maďarského kaplána (1497 *ungarischen prediger*; 1508 *capellanus Hungarorum*), ale aj osobitná „maďarská kaplnka“, zasvätená v duchu domácej tradície sv. Štefanovi kráľovi (1517 *capella Hungarorum*). V roku 1464 bol takýmto maďarským kaplánom a kazateľom istý Gál (Havel) zo Šarišských Michalian, ktorý spísal testament maďarského mešťana Juraja *Seecza*. Pozoruhodné je, že v uvedenej listine z roku 1454 vôbec ešte nie je reč o osobitnom duchovnom správcovi pre slovenskú národnosť, no podľa všetkého tu už takýto kazateľ skutočne pôsobil aj skôr. Keď v roku 1498 uzavieral prešovský farár *Szeuczlich* dohodu s mestskou radou o finančných pohľadávkach voči mestu, vystupuje tu celé osadenstvo prešovskej fary, a to najmä nemecký kazateľ Tomáš, slovenský kaplán Michal, ba aj maďarský kaplán *Balázs* (Blažej).

Aj v prípade Bardejova sa už v stredoveku prejavila početnosť slovenského obyvateľstva v správe tunajšej fary, v ktorej hrali dôležitú úlohu aj osobitní kazatelia a kapláni pre dve najpočetnejšie národnostne skupiny obyvateľstva mesta – nemeckú a slovenskú. O slovenskom kazateľovi máme doklad už z roku 1519, no o nemeckom kazateľovi pochádzajú konkrétne údaje až z polovice 16. storočia, keď už v meste bola zakorenená aj

reformácia. O pôsobení oboch kazateľov v Bardejove už v najneskôr v 15. storočí však nemôže byť pochýb, ako na to upozorňuje analogická situácia aj iných slobodných kráľovských miest v Uhorskom kráľovstve i priamo v Šarišskej župe, ba nepriamo prítomnosť nemeckého kazateľa v Bardejove potvrdzuje aj list krakovského kapitána Jakuba z Dębna z roku 1468, ktorou žiada bardejovskú mestskú radu o vyplatenie svojho kaplána a spovedníka Jakuba „*národnosťou z Bardejova*“, ktorý bol nemeckým kazateľom v Starom Sączy, a je teda nepochybné, že aj v Bardejove musel tiež pôsobiť nemecký kazateľ.

Hoci prítomnosť osobitných kazateľov a kaplánov s ich určením pre vysluhovanie sviatosti pre konkrétnu národnosť je nepochybná aj v iných stredovekých uhorských (slovenských) mestách, konkrétne doklady sú známe ešte aj z Banskej Bystrice a Trnavy. V oboch prípadoch išlo už len o slovenských kazateľov (kaplánov), pretože slovenské obyvateľstvo tu už od počiatkov týchto miest bolo silne zastúpené, ba možno konštatovať, že koncom stredoveku už predstavovalo dominantnú zložku.

Vôbec kontinuita pôvodného slovenského obyvateľstva sa v Banskej Bystrici zachovala po celý stredovek. Ako sa už konštatovalo, slovenské obyvateľstvo bolo tiež posilňované aj prirodzeným prílevom obyvateľstva z okolitých slovenských dedín, a tak v roku 1489 v Banskej Bystrici jestvoval povedľa nemeckého aj oveľa početnejší slovenský mäsiarsky cech, ktorý azda vznikol už koncom 14. storočia. Podobne tak už v 2. polovici 15. storočia malo mesto okrem nemeckého aj slovenského kazateľa (*windische Prediger*). Ten slávil liturgiu väčšinou v kaplnke sv. Michala (neskôr kostol sv. Kríža) pri farskom kostole Panny Márie v hradnom areáli, ktorý sa v dôsledku toho už na začiatku 16. storočia stal známym len ako slovenský kostol (*windische Kirche, bohemesch capell*). Podobne tak aj vizitátor Ladislav Zathay počas kanonickej vizitácie Banskej Bystrice v roku 1561 zaznamenal, že mesto má nielen nemeckého kazateľa Gregora, ale má aj slovenského kazateľa Jakuba Placka, a obaja vykonávali obrady „po luteránsky“. Mandát ostrihomského vikára Muikuláša z roku 1521, ktorým tento nampomínal banskobystrickú mestskú radu, aby nezasahovala do právomoci mestského farára Mikuláša pri výbere jeho kaplánov, celkom zreteľne upozorňuje, že mestá a meštianstvo malo eminentný záujem na výbere duchovných, a to aj s dôrazom na národnostný profil.

Nemecké meštianstvo sa však bránilo postupnému prenikaniu slovenského elementu do banskobystrickej mestskej society a už v roku 1501,

keď žiadali uhorského kráľa Vladislava II. o potvrdenie svojich výsad, žiadali aj potvrdiť doložku o tom, že nikto nesmie vlastníť alebo si kúpiť dom na námestí, ak nie je rodeným Nemcom, čo poukazuje na regresívny trend nemeckého elementu v národnostnom vývoji mesta už na konci 15. storočia.

Pokiaľ ide o Trnavu, už z knihy účtov trnavského farára Václava z roku 1481, ktorý sám bol pôvodcom z Brna a mestským farárom sa stal začiatkom roka 1471 sa dozvedáme, že v roku 1463 trnavský mäsiar Egíd testamentárne odkázal všetok svoj hnutel'ný i nehnuteľný majetok trnavskej fare s podmienkou, aby bol vo farskom kostole vydržiavaný aj osobitný kazateľ pre slovenské obyvateľstvo („*kazateľ Slovákov pre ľud tejto reči*“). Niekedy pred rokom 1511 bol takýmto slovenským farárom a kazateľom istý Ladislav, neskôr správca oltára sv. Kataríny vo farskom kostole, ktorý pochádzal z Prievidze. V roku 1498 nechal na cintoríne v priestore medzi farským kostolom a arcibiskupským palácom slovenský trnavský mešťan a šľachtic Pavol Holý vybudovať osobitný kostol zasvätený sv. Michalovi, ktorý mal byť zrejme určený najmä pre odbavovanie bohoslužieb pre slovenské obyvateľstvo, ako na to upozorňuje ešte aj kázňový poriadok arcibiskupa Mikuláša Oláha z roku 1564. Činnosť osobitného slovenského kazateľa v Trnave však možno predpokladať už aj v staršom období, nepochybne najneskôr od druhej polovice 14. storočia, prípadne aj skôr, pretože fundácia slovenského kazateľa v roku 1463 nesledovala jeho konštitúciu ako nový prvok v náboženskom živote Trnavčanov, ale len jeho trvalé hmotné zabezpečenie a súčasť farskej štruktúry mesta. Je tiež pravdepodobné, že v Trnave funkciu slovenských kazateľov plnili v staršom období predovšetkým mendikantské rehole dominikánov a menších bratov, ako im to diktovala aj ich regulou akcentovaná kazateľská funkcia, ktorá bola pri pastorácii v mestskom prostredí nemysliteľná bez konkrétnej jazykovej a etnickej korelácie s tunajším, predovšetkým slovenským obyvateľstvom. Istým reliktom tejto skutočnosti môže byť aj odbavovanie kázni a bohoslužieb v slovenčine vo františkánskom kláštornom kostole sv. Jakuba pri oltári sv. Michala, ktoré sa františkáni zaviazali obnoviť v roku 1632 po dohovore (a príspevku tri tisíc florénov) s arcibiskupom Pázmáňom. V tejto súvislosti je signifikantné, že aj spomenutý trnavský farár Václav (nepochybný reprezentant tunajšej slovenskej komunity) pôsobil pôvodne v kláštornom kostole sv. Jakuba, kým sa v roku 1471 nestal trnavským farárom.

Slovenské obyvateľstvo sa v Trnave emancipovalo nielen v cirkevnej oblasti, ale už pred rokom 1486 sa intenzívne usilovalo o účasť a zastúpenie v mestskej správe, čo viedlo ku konfliktom s nemeckým obyvateľstvom. Situáciu musel v uvedenom roku upokojovať aj samotný panovník Matej I. (Korvín), ktorý vo svojom mandáte z tohto roku prísne nariadil dodržiavať staré obyčaje pri voľbe richtára, pretože ako osobitne zdôraznil, v poslednom čase dochádzalo v Trnave k vzburám a nepokojom pri jeho voľbe, keď si jedna strana volí Slováka a iná zase Nemca za richtára. Táto situácia dokladá, že nemecké obyvateľstvo strácalo svoje dovtedajšie dominantné zastúpenie už aj v najvyšších mestských úradoch, čo poukazuje na jeho prehlbujúci sa kvantitatívny úpadok.

Na konci stredoveku možno v Trnave tiež doložiť aj osobitného kazateľa pre nemecké obyvateľstvo, i keď treba predpokladať, že prevažne po nemecky trnavskí farári kázali vo farskom kostole už od 13. storočia. Potreba vyčleniť osobitného kaplána a kazateľa aj pre nemecké obyvateľstvo je teda v prípade Trnavy neskoršieho dátumu.

Niet totiž pochyb o tom, že až fundácia slovenského kazateľa v roku 1463 viedla k tomu, že aj trnavský farár a ním poverený osobitný kazateľ, prípadne kaplán, ktorý aj naďalej užívali ako kazateľskú reč nemčinu, dostal postupne etnonymické označenie ako „kazateľ Nemcov“ (*predicator Alemanorum*). Takýmto nemeckým kazateľom bol v roku 1512 aj istý magister *Heinrich*, v prítomnosti ktorého manželka Ondreja Pognara Barbora (bol aj jej osobným spovedníkom) dala spísať svoj závet. Inak vieme aj konkrétne, že trnavskí mešťania, prípadne aj sám mestský farár, pre supľovanie duchovných potrieb národnostných skupín pozývali na akési hostovanie aj osobitných kazateľov, zvyčajne nie na dobu dlhšiu ako jeden rok, o čom sú zápisy v knihe účtov farára Václava od roku 1481. V roku 1504 napríklad pozval farára Štefana z Modry, aby v Trnave kázal od 19. júla do 7. decembra, za čo mu dal okrem platu štyroch florénov aj akúsi knižku (*libellum*). V roku 1505 zase prišiel do Trnavy na celý rok takto kázať kňaz Hieroným. Magister Michal, ktorý bol ďalším pozvaným kazateľom, zase dostal namiesto celého ročného platu (ktorý mal byť vo výške dvanásť florénov) jeden nový breviár a misál a zvyšok peňazí – päť florénov. Nový breviár dostal pri svojom druhom pozvaní aj kazateľ Hieroným.

V zápisoch však títo kazatelia už nie sú bližšie špecifikovaní a tak nie je zrejmé, či tu išlo o kazateľov pre slovenské alebo nemecké obyvateľstvo,

ktorí už mali na prelome 15. a 16. storočia pevné miesto vo organizačnej štruktúre trnavskej farnosti, no je to aj veľmi pravdepodobné.

V zápise mestskej knihy účtov trnavskej fary z roku 1523 medzi príjmami oltára sv. Alžbety je pozoruhodný záznam o tom, že vdova po krajčírovi Jakubovi Maďarovi prijala od mešťana so slovenským menom Jána Šaršného (*Ssarssny*) desať zlatých, za čo zálohovala vinicu na Kráľovskom vrchu v susedstve Mateja Hlasného a zaviazala sa z týchto peňazí štvrtročne vyplácať úrok, no všetok ostatný svoj majetok zálohovala ako príjem oltára sv. Alžbety vo farskom kostole, s výnimkou tridsiatich zlatých, ktoré dlhovala „*cechu Slovákov*“. Nejde pritom o ojedinelý záznam, pretože v tej istej knihe je na inom mieste záznam aj o trnavskom mešťanovi a výrobcovi mečov Jánovi, ktorý okolo sviatku nedele Invocavit (prvá pôstna nedela) bol povinný platiť trnavskej fare úrok zo sumy dvadsať zlatých, za čo zálohoval svoju štvrtinovú vinicu na Ružovom vrchu, ktorá ležala v susedstve vinice „*cechu Slovákov*“.

Tento doklad o organizácii slovenského mešťanstva na hospodárskej báze v akomsi remeselníckom združení – cechu – už z iných správ nie je známy a tak bližšie nepoznáme ani zameranie tohto cechu a podobne niet k nemu analógii ani v iných stredovekých slovenských mestách. Hoci nemožno pochybovať o jeho primárnej organizácii na ekonomickom základe, ľahko možno predpokladať, že združoval zrejme najvýznamnejších trnavských mešťanov slovenskej národnosti. To posúva význam cechu už aj do politických súvislostí a kontextu bojov o podiel na mestskej správe medzi slovenským a nemeckým mešťanstvom. Tie vyvrcholili už spomenutým mandátom Mateja I. z roku 1486, kde sa už aj priamo spomínajú strany Nemcov a Slovákov, čo predpokladá istú formu organizácie oboch národnostných skupín. V každom prípade však doklad o osobitnom cechu Slovákov potvrdzuje, že po náboženskej a politicko-správnej emancipácii slovenského obyvateľstva v Trnave dochádzalo už v stredoveku aj k jeho výraznej emancipácii ekonomickej.

Trochu odlišná situácia však bola v tých uhorských župách, kde bolo obyvateľstvo aj v prostredí miest prevažne národnostne homogénne a kde teda ani nedošlo k vytvoreniu osobitných „národnostných“ kaplánov. Ilustratívnym prípadom je mesto Žilina, v ktorej sa pôvodné domáce slovenské obyvateľstvo emancipovalo v mestskej správe už v roku 1381. Keď v roku 1521 navštívil Žilinu banskobystrický nemecký kazateľ Ján Topper, hovorí o nej ako o „slovenskom meste“.

Ako teda z uvedených dokladov vidieť, otázka usporiadania cirkevných potrieb uhorského meštianstva na národnostnej báze sa popri snahe o čo najväčšiu mieru samosprávneho postavenia mestských farností dostáva do jeho poprednej pozornosti. Tento moment napokon zvýraznila na prelome stredoveku a novoveku aj nastupujúca reformácia so svojimi programovými organizáciami už i národnostnej stránky cirkevného života veriacich.

9. Národnostný vývoj miest

Dôležitou otázkou formovania mestského prostredia v stredoveku je aj otázka národnostnej skladby obyvateľstva, pretože napríklad aj staršia literatúra zdôrazňovala, že práve ponemčenie lokalít v 13. storočí, ktorých vývoj mal predpoklady pre ďalší mestský rozvoj, bol základným impulzom pre takéto nasmerovanie. Dnes už je stanovisko historikov opatrnejšie, no stále je zrejmé, že výrazný nemecký charakter našich miest v stredoveku mal pozitívny vývoj pre formovanie ich sociálno-právneho prostredia a aj urbanistického výzoru. Pri vývoji mestského zriadenia v Uhorskom kráľovstve sa zvyčajne rozlišujú dve základné periódy – obdobie predprivilegiálneho a vlastného privilegiálneho vývoja. To prvé obdobie je obdobím živelného vývoja (často s počiatkom a následnou kontinuitou už v preduhorskom období), reflektujúce prirodzené ekonomické a mocenské požiadavky krajiny bez vlastnej kodifikácie sociálno-právneho postavenia a tak vlastne otvoreného pre všetky lokality so strategickým vývojom, to druhé už bolo pre sídliská podmienené získaním výsad v písomnej podobe. Udeľované výsady protomestským sídliskám mal však už aj regulačný (teda cielený) charakter, na jednej strane umožňoval uhorským kráľom zvýšiť hospodársky a mocenský potenciál regiónu a svojho majetku, a na strane druhej umožňoval utváranie autonómnych komunít so širokými slobodami. Vznikol tak pozoruhodný vzťah vzájomnej závislosti, keď kráľ potreboval takéto privilegované a ekonomicky silné lokality a za účelom strváčenia tohto stavu udeľoval im kolektívne imunity a slobody, ktoré inak pri osobnom vyjadrení mali charakter šľachtických výsad (vo výsadnosti boli porovnateľné len so slobodami šľachticov). Vzťah bol výhodný aj z druhej strany, pretože obyvateľské komunity týchto sídlisk mali jedine v osobe panovníka zaručené svoje privilegované postavenie. Aj preto jedno z najdôležitejších ustanovení vo výsadných listinách spočívalo v zachovaní vlastníckeho vzťahu voči panovníkovi. Zmena tohto vzťahu mala často pre sídliská a komunity regresívne dôsledky. Je inak príznačné, že formovanie

mestských sídlisk v Uhorskom kráľovstve sa dialo najskôr v rovine zabezpečenia ich výsadného charakteru a vlastný mestský urbanistický vývoj nasledoval až o niekoľko desaťročí neskôr.

Zvyčajne sa toto druhé, privilegiálne, obdobie spája až s vládou kráľa Bela IV., teda s obdobím od roku 1235, no známe sú už aj staršie výsadné listiny pre obyvateľské komunity, ktoré sa stali základom ich ďalšieho mestského vývoja. Predovšetkým tu ide o výsadnú listinu pre latinských hostí zo Stoličného Belehradu, udelenú zrejme kráľom Štefanom III. (1162-1172), hoci jej čiastočne zachovaný text sa odvoláva na kráľa (svätého) Štefana I. a potom išlo o listinu kráľa Imricha z roku 1201 pre latinských hostí v Blatnom Potoku (Sárospatak). Je pravdepodobné, že niekedy medzi rokmi 1221 až 1241 osobitné výsady získala od vojvodu Kolomana (brata kráľa Bela IV.) aj iná valónska (latinská) komunita, a to v Spišských Vlachoch. Z týchto privilégií bolo Belom IV. potvrdené, konfirmované, resp. obnovené, len privilegium pre Stoličný Belehrad v roku 1237 a pre Spišské Vlachy v roku 1243. Všetky spomenuté výsadné listiny vykazujú spoločné znaky nielen v etnicite ich adresátov a držiteľov, ale v obsahu, o čom bude reč nižšie.

Napriek uvedenému, je skutočne až vláda Bela IV. obdobím, keď sa mestské zriadenie buduje v krajine systematicky a hromadnejším spôsobom. Je pritom pozoruhodné, že sa tak deje práve okolo roku 1238. Nie je pritom nezaujímavé, že všetky takéto protomestské privilegované sídliská sa nachádzali na území Slovenska, ktoré malo vo vlastnom Uhorskom kráľovstve najvyvinutejšie predpoklady pre formovanie mestských zriadení, čo súviselo so starou sídelnou, hospodárskou a aj politickou tradíciou, siahajúcou do preuhorského obdobia. Vieme totiž, že asi v roku 1238 udelil Belo IV. výsady pre komunity saských hostí v Krupine, o čom svedčí skutočnosť, že v tomto roku kráľ potvrdzuje dohodu medzi Krupinčanmi a kláštorom v Bzovíku o podmienkach prenájmu zeme. Najneskôr v tomto roku udelil Belo IV. výsady aj obyvateľom župného mesta Zvolenu, zrejme počas svojho tunajšieho pobytu v júni 1238 (kráľov pobyt je tu doložený 7. a 11. júna), ak sa tak nestalo už v novembri 1237. Obe privilegia – krupinské a zvolenské – sa stratili počas tatárskeho vpádu v roku 1241, preto si ich tunajšie výsadné komunity nechali obnoviť u kráľa v rokoch 1243 (Zvolen) a 1244 (Krupina). Treba však konštatovať, že už tu nejde o pôvodné znenia stratených listín, hoci sa to aj výslovne v nich uvádza, ale že tu ide o viaceré nové čiastkové výsady a teda vlastne rozšírenie pôvodného

privilegovaného postavenia pôvodných komunit. Súviselo to s novým nemeckým (saským) osídlením Zvolenskej kotliny, ktoré ju zasiahlo krátko po tatárskom vpáde. Napokon najneskôr v roku 1238 musela svoje privilegium dostať aj komunita hostí a baníkov z Banskej Štiavnice, toto jediné privilegium sa nezachovalo vôbec, no niektoré jeho ustanovenia sú známe z iných výsadných listín, pre ktoré sa banskoštiavnické slobody stali vzorovými. O jeho obsahovú rekonštrukciu sa nedávno pokúsil prof. Richard Marsina a z jeho analýzy vyplývajú viaceré dôležité súvislosti s charakterom už spomenutých najstarších výsadných listín zo Stoličného Belehradu, Blatného Potoka a Trnavy (ktorých znenia sú autentické pre toto obdobie).

Napokon najvýznamnejším privilegiom pre protomestské komunity v Uhorskom kráľovstve je to, ktoré kráľ Belo IV. udelil hostom v Trnavy. Ako ukázal doterajší výskum, išlo tu zrejme tiež o latinských hostí.

Nemožno si nevšimnúť, že privilegium trnavských hostí vykazuje s už spomenutými výsadnými listinami latinských komunit viaceré spoločných znakov v sociálno-právnej i hospodárskej oblasti. V otázke platenia mýta priamo odvoláva na výsady Latinov zo Stoličného Belehradu a i ďalšie dôležité body trnavských výsad vykazujú aj v iných bodoch nápadné spoločné znaky s privilegiom stoličnobelehradských hostí, ktoré kráľ Belo IV. potvrdil, respektíve obnovil len rok pred vydaním trnavských výsad (6. mája 1237). Nepochybne stojí pritom za osobitnú pozornosť, že privilegia trnavských hostí sú vlastne jediným prípadom v Uhorsku z obdobia pred tatárskym vpádom, ktoré sú tak výrazne identické s výsadami románskeho (latinského) obyvateľstva zo Stoličného Belehradu, čo poukazuje na oveľa bližší vzťah oboch hostovských komunit ako je len právna filiacia. Nie náhodou išlo o najdôležitejšie privilegia, ktoré vtlačili obom komunitám základný charakter ich hospodárskeho a sociálno-právneho postavenia, najdôležitejšieho spomedzi tvoriacich sa hostovských komunit v Uhorskom kráľovstve.

Najdôležitejšími ustanoveniami vo výsadaách oboch komunit – trnavskej i stoličnobelehradskej – tak boli predovšetkým: slobodná voľba richtára už aj s konkrétne stanoveným počtom dvanástich prísazných sudcov (*meliores*); ich súdna právomoc bola neobmedzená a vzťahovala sa na všetky zločiny obyvateľov komunity a napokon hostia z oboch lokalít boli oslobodení aj od platenia mýta a cla v celej krajine (práve v tomto bode sa aj priamo odvoláva trnavské privilegium na výsady stoličnobelehradských

hostí). Nemenej dôležitý bol však aj spoločný bod o slobodnom sťahovaní obyvateľstva, bez ohľadu na jeho sociálno-právne postavenie, ktorému sa tak umožnila aj účasť na udelených výsadách. Zrejme aj v ďalších bodoch bola prevažne zhoda, no stoličnobelehradské privilégium sa zachovalo v čiastočnom znení, v ktorom boli vymenované len niektoré výsady. V prípade Trnavy išlo ešte o výsady:

- obyvatelia Trnavy boli podriadení len kráľovi a nesmeli byť predmetom akejkoľvek donácie
- neboli povinní zúčastňovať sa vojenských ťažení, ak vo vojsku nebol osobne prítomný panovník
- za každých sto usadlostí boli povinní vyslať do kráľovského vojska jedného vyzbrojeného vojaka
- zakázalo sa riešiť spory prostredníctvom súboja, rozsudzovať ich mali výlučne dvanásť váženejších obyvateľov Trnavy (prísazní)
- nik z cudzincov nesmel proti Trnavčanom svedčiť, iba ak by držal rovnakú slobodu
- pri výmene mincí nemal s peňazomencami prichádzať do mesta žiadny župný úradník, ale zabezpečiť ju mal richtár
- právo slobodne zvoliť farára (*plebanum*), ktorý však musel byť predstavený ostrihomskému arcibiskupovi na potvrdenie; súčasne nesmeli byť narušené dovtedajšie práva a príjmy Ostrihomskej kapituly
- desiatky sa mali podľa pôvodnej zaužívanej praxe odvádzať v kopách podľa zvyku Nemcov (*more Teotonicorum*)
- žiaden župan alebo jeho hodnostár sa v meste nesmel proti vôli Trnavčanov ubytovať, a ak mu to povolili, musel si všetky svoje potreby zaobstarávať len za spravodlivé ceny
- v prípade návštevy mesta kráľom boli Trnavčania povinní zabezpečiť všetky jeho potreby
- právo predať svoje dedičné alebo iné nehnuteľné majetky len tomu, kto preukazuje panovníkovi podobnú službu (drží tie isté výsady) ako obyvatelia Trnavy
- v prípade smrti bez dedičov právo všetok svoj hnutel'ný majetok komukoľvek poručiť

Nemožno teda ani tu hovoriť o náhodnom jave, pretože práve v prostredí s latinskými komunitami možno vždy nájsť oveľa pestrejšiu národnostnú skladbu obyvateľstva a možno teda konštatovať, že práve tento bod vo výsadách bol pre valónske a latinské komunity v Uhorsku

najpríznačnejší. Naopak pre nemecké komunity nám pramene už veľmi skoro dokladajú etnickú uzavretosť a obmedzenie prístupu ostatnému obyvateľstvu k udeleným výsadám, ako o tom svedčí napríklad aj prípad Pešti (na rozdiel od susedného Budína s prítomnosťou aj iných etnických skupín, no predovšetkým talianskeho obyvateľstva), ktorá už pred tatárskym vpádom v roku 1241 vystupovala ako etnický (ale aj právne) uzavretý sídlisko Nemcov.

Hostia z Blatného Potoka však obdržali tiež podobné výsady: slobodnú voľbu richtára so súdnou právomocou (len v ťažkých prípadoch obmedzenou palatínskym alebo kráľovským súdom – čo znamenalo vlastne vyňatie spod súdnej a správnej závislosti na kráľovskom županovi), úplné oslobodenie od platenia mýta, slobodné testamentárne disponovanie s majetkom a osobná ochrana a patronát panovníka. Teda opäť je tu zhoda so znením trnavského privilégia.

Slobodná voľba richtára s úplnou súdnou právomocou, vyňatie spod právomoci župana a voľné disponovanie s majetkom je obsahom aj privilégia latinských hostí zo Spišských Vlách.

10. Diplomatická produkcia miest (listiny miest, mestské knihy a protokoly)

Vedenie mestskej agendy, zriadenie špecializovaných kancelárií v mestách, je významným znakom, určujúcim mestských charakter sídlisk. Ide najmä o mestské listiny a mestské knihy, ktoré tvorili základnú agendu mestských sídlisk.

Mestské knihy patria v stredovekom úradnom písomníctve nepochybne medzi najzaujímavejšie druhy prameňov, a to najmä pre ich rozmanitú obsahovú stránku, v ktorej často nachádzame dôležité doklady o organizácii, správe i bežnom živote stredovekých mestských spoločstiev. Mestské knihy sú však dôležité aj z diplomatického hľadiska, pretože sú už zreteľným svedectvom o vysoko organizovanej a špecializovanej kancelárskej činnosti mestských magistrátov. Napriek uvedenému sa však najstaršie mestské knihy zachovali až z pomerne neskorých čias – z druhej polovice 14. storočia, keď už máme k dispozícii aj iné (listinné) doklady o vyvinutej kancelárskej produkcii najmä tých najvýznamnejších uhorských miest.

Najstaršia zachovaná mestská kniha z Uhorského kráľovstva vôbec pochádza z Bratislavy a viedla sa od roku 1364 až do roku 1538. Charakter v nej vykonaných zápisov – najmä najstaršie obdobia do konca 14. storočia – je príznačnou ukážkou vtedajšej súvekej formy mestskej knihy bežne vedenej nielen v Uhorskom kráľovstve, ale aj v okolitých krajinách. Ide o tzv. zmiešanú knihu (*liber mixtus*), do ktorej sa spoločne zapisovala súdna, správna a hospodárska agenda mesta. Takýto charakter majú aj ďalšie najstaršie zachované mestské knihy z prostredia dnešného Slovenska, a to mestská kniha Banskej Štiavnice, tiež vedená od roku 1364 do roku 1426, Žiliny z rokov 1378 až 1564, Spišskej Novej Vsi z rokov 1383 až 1637 a Banskej Bystrice z rokov 1386 až 1399. Z 15. storočia už poznáme mestské knihy aj z Prešova (1424 – 1509), Bardejova (1418 – 1444), Kremnice (1423 – 1450), Kežmarku (1434 – 1444) a Gelnice (1432 – 1583). Súčasne sa však v tomto období vo väčšom počte objavujú aj špecializované mestské knihy

a registre nielen vo viacerých spomenutých mestách, ktoré boli určené už iba na konkrétny druh mestskej agendy. Niet však pochyb o tom, že vedenie takýchto kníh je už znakom vyvinutej kancelárskej činnosti mestských magistrátov a vlastne až ďalšou vývojovou fázou vedenia mestskej úradnej agendy. S najstaršou špecializovanou mestskou knihou sa pritom stretáme v prostredí Košíc, odkiaľ inak zo 14. storočia nepoznáme samotnú hlavnú mestskú knihu zmiešaného obsahu (*Stadtbuch*), no o jej existencii sa všeobecne nepochybuje. V Košiciach pritom ide o špecializovanú súdnu knihu (knihu rozsudkov mestskej rady), vedenú už v rokoch 1393 až 1405. V Bratislave sa začala viesť špecializovaná kniha súdnych správnych rozhodnutí mestskej rady až od roku 1402 (do roku 1506).

Ako vyplýva z uvedeného prehľadu, mestská kniha Trnavy, vedená od roku 1394 do roku 1530, patrí medzi najstaršie pramene tohto druhu na Slovensku, ba aj v rámci celého bývalého Uhorského kráľovstva, a je preto dôležitým dokladom o vývoji spisomňovania v stredovekých uhorských mestách. Súčasne však treba konštatovať, že sa svojím charakterom zaraďuje nielen medzi najstaršie, ale aj medzi vyspelejšie formy špecializovaných mestských kníh, čo núti k úvahám o existencii staršej akejsi hlavnej správnej a súdnej mestskej knihy, ktorá sa do našich čias nezachovala, ako ešte bude zrejme z detailnejšieho opisu samotnej účtovnej knihy.

Spôsob vedenia mestskej agendy a agendy administrujúcej žilinske právo prebiehal viacerými spôsobmi, okrem ústneho pojednávania získavali na platnosti rozhodnutia zaznamenávané do mestskej magistrátnej knihy (Žilinskej knihy), ktorá predstavuje asi najzákladnejší historický prameň pre poznanie starších dejín Žiliny. No okrem toho máme k dispozícii aj niekoľko diplomatických jednotlivín, ktoré dosvedčujú, že viaceré právne akty boli spisomňované aj vo forme listín, bez toho, aby sa o tom zaviedol zápis do mestskej knihy. Práve týmto druhom prameňov bude venovaný aj môj príspevok. Niektoré z takýchto listín a listov už boli publikované, najmä najstaršia známa listina Žiliny z roku 1379. No väčšia z nich stále uniká pozornosti pri výskume, preto sa pokúsím predstaviť ich nielen z pohľadu ich formálnych znakov ako diplomatických jednotiek, ale najmä z obsahového hľadiska, pretože obsahujú viaceré dôležité údaje, ktoré z iných prameňov nepoznáme.

Predovšetkým treba konštatovať, že celkovo možno výskumom doložiť 17 listinných jednotlivín, konkrétne ide o listiny z rokov 1379, 1385, 1415, 1418, 1419, 1421, 1423, 1430, 1457, 1459, 1472, 1476 (v dvoch

rovnocenných zachovaniach), 1510 a 1524 a listy z rokov 1503, 1513, 1523. Z týchto diplomatických jednotiek je 13 zachovaných vo forme originálov, 2 listiny sa zachovali v hodnovernom odpise Turčianskeho konventu (ide o listiny 1415 a 1418, pričom listina z roku 1415 sa zachovala až v dvojnásobnom odpise toho istého hodnoverného miesta, a to z rokov 1426 a 1506), ďalej 2 listiny sa zachovali iba vo forme neoverených odpisov z 18. storočia. Len jedna z listín korešponduje aj so zápisom v Žilinskej knihe, ide o listinu z roku 1419, no aj v tomto prípade ide pravdepodobne o odpis práve tohto konkrétneho zápisu, preto je otázka pôvodnosti tohto textu v listinnej forme otázná. Vzhľadom na okolnosti, za ktorých vznikla sa však možno domnievať, predsa len aj táto listina mala svoj pendant v listinnej forme.

Z uvedeného počtu sa zachovali len 3 listy, ktoré sa svojou štruktúrou textu, spôsobu vyhotovenia ako uzatvorených listín i spečatením na chrbte poskladaných hárkov, odlišujú od listinného vyhotovenia. Zvyčajne sa začínajú pozdravnou, salutačnou formulou, za ktorou nasleduje inskripcia s tým, že jej konkrétne znenie dopĺňa adresa zapísaná na chrbát poskladaného listu. Ďalej nasleduje vlastná narácia s dispozíciou a ukončuje ju datovacia formulka. Len v jednom z uvedených troch prípadoch je súčasťou skladby listu aj formula koroboračná, ktorá nás informuje o spôsobe spečatenia.

Dôležitá je aj otázka spečatenia, kde možno konštatovať, že 8 listín je spečatených privesenou pečaťou s použitím pergamenových prúžkov ako spojovacieho média, v dvoch prípadoch aj spletencov hodvábných vlákien. Pečať je umiestnená vždy cez pliku, prehnutý spodný okraj listiny, kvôli väčšej pevnosti. 6 listín bolo spečatených pritlačenou pečaťou, dve pod textom (pričom listina z roku 1418 aj priamo v koroborácii upozorňuje, že je spečatená *nostre civitatis sub impresso sigillo*) a 4 na chrbte listiny, kde plnili aj funkciu uzavieracej pečate. Iba v týchto prípadoch išlo o zatvorené listiny/listy (*litterae clausae*).

Písacou látkou je v 8 prípadoch pergamen, vo zvyšných 5 origináloch ide o papier. Pergamen bol použitý vždy, keď bola listina spečatená privesenou pečaťou a z formálneho hľadiska možno o takýchto listinách konštatovať, že mali charakter jednoduchých privilégií, čo umocňovalo aj dôsledne používaného zámena *Nos (Wir, My)* v intituláciách takýchto listín.

Pokiaľ ide o samotné listiny a ich vnútornú skladbu, treba konštatovať, že napriek tomu, že v Žiline možno hovoriť o pomerne skorom spisomňovaní verejno-právnych a majetkovo-právnych aktov, a to už

i v listinnej forme, dlho nebola ustálená formulárová skladba listín. Tento stav trval až do polovice 15. storočia. Tak napríklad už najstaršia známa žilinská listina z roku 1379 začína veľmi neobvykle naráciou, v ktorej sa zdôvodňujú pohnútky k vydaniu tejto listiny. Išlo o príkaz panovníka Ľudovíta I. zrieknuť sa používania tešínskeho práva a nariadenie, aby všetky uhorské mestá používali ako svoje materské právne systémy len tie, ktoré sa nachádzajú v rámci uhorského kráľovstva. Až po tejto úvodnej časti, nasleduje samotná intitulácia. Inú skladbu má aj listina z roku 1385, ktorá začína salutáciou a krátkou inskripciou a následne text listiny dopĺňajú už kontextové časti listiny. Osobitosťou je v tomto prípade aj chýbajúca koroborácia. Koroborácia – teda údaj o spečatení, chýba aj v nasledujúcej listine z roku 1415, listina z roku 1418 zase začína inskripciou (adresou) a údaj o spečatení možno nájsť až za dátumom. Už spomenutá listina z roku 1419 nemá údaj o spečatení (koroboráciu) a až listina z roku 1419 je prvou listinou s riadnou a štandardnou skladbou – teda začína intituláciou, nasledujú inskripcia s promulgácia, narácia s dispozíciou, koroborácia a datovacia formulka. Je zvláštnosťou je však neobvykle uvedená intitulácia, v ktorej jedinýkrát vystupuje mestská rada Žiliny samostatne bez dedičného richtára. To však, ako ešte uvidíme, súviselo s celkovou situáciou okolo držby úradu dedičného richtárstva. Neobvyklé radenie formúl však majú aj ďalšie listiny, z roku 1423 a 1430, ktoré obe možno pokladať za osobný výtvar žilinského notára magistra Ondreja – notára, ktorý stál na čele žilinskej kancelárie takmer polstoročie a patril k najväznejším mešťanom v 1. polovici 15. storočia. Obe listiny majú slávnostný ráz, nielen svojou skladbou, ale aj spôsobom vyhotovenia, spečatenia i použitým písmom (gotickou polokurzívou) s kaligrafickými tendenciami. Obe listiny možno pokladať na základe vonkajších znakov za privilégiá. Začínajú sa vzletnou árengou: Pre ilustráciu 1423: „Keďže všetky záležitosti ľudí sa postupom vekov potácajú a upadajú do zabudnutia, pokiaľ nebudú zreteľne potvrdené pomocou písiev a dôveryhodných svedkov“. 1430: „Pretože ľudské skutky ako aj diela, najmä v závažných záležitostiach, sa zadúšajú v temnotách zabúdania, poznamenaním majú užitočný účinok pre vzniknuté ľudské potreby, ak sa listinným písmenám zachytia a uchovajú, z pamäti ľudí sa už v potrebnom čase nevytratia“.

Až listiny od roku 1457 majú ustálenú formulárovú skladbu. No podstatným spôsobom sa odlišujú aj jednotlivé výrazy v rámci formúl, rozličnú podobu tak má inskripcia, promulgácia, intitulácia a aj koroborácia.

Z pohľadu definovania vydavateľa prevažuje vyjadrenie, že sú nimi spoločne žilinský dedičný (od roku 1476 volený) richtár a prísazní mešťania, volený richtár sa prvýkrát uvádza na listine z roku 1385 a potom aj v roku 1418, pravidelne však až od roku 1476. Ako už bolo spomenuté, v roku 1421 je vydavateľom listiny uvedená len mestská rada samostatne. S prevzatím výkonu funkcie dedičného richtárstva žilinskými mešťanmi v priebehu 70. rokov 15. storočia zaniká aj označenie advocatus, resp. fojt, ktoré nahrádza už štandardné iudex (richtár). To sa však týka iba listín mesta, pretože v ŽK sa aj naďalej používal termín fojt, ktorý prešiel do ľudovej reči. Jeho obsah sa však zmenil v prospech označenia volenej funkcie.

Napokon ešte treba uviesť, že mešťania označovali názov svojho mesta prevažne slovenskej podobe Zilina, prípadne Zelina, nemecky Zelleyn. Najstarší doklad na maďarskú formu názvu (Zsolna) v podobe Solna (pričom S sa vyslovovalo ako Š a zastupovalo fonetické Ž), teda Šolna, až v listine z roku 1476, od začiatku 16. storočia už to bolo pravidlo, čo je pozoruhodné, pretože Žilina bola od polovice 15. storočia prevažujúcim slovenským mestom čiastočne prestúpené nemeckým obyvateľstvom, no bez maďarského obyvateľstva. Keď v roku 1521 Banskobystričan Ján Tropper písal list svojmu priateľovi do nemecky hovoriacej Banskej Bystrice zo svojej cesty po severnej časti Trenčianskej župy, písal ho v žiline, o ktorej sa vyjadril, že je to slovenské mesto (*auff der wyndeschen stadt Selein*).

11. Heraldika miest a ich pečate (výsady o používaní pečatí a farebnosti pečatného vosku pre mestá)

„... aj mestá a mestečká majú autentické pečate, udelené im kráľmi a panovníkmi, ktoré vo veciach a záležitostiach, prejednávanych pred nimi alebo v ich strede, nadobúdajú silu platnosti“. Týmto slovom opisuje Štefan Werbőczy vo svojej Zbierke uhorského obyčajového práva z roku 1514/1517 (Tripartitum) funkciu a právnu záväznosť pečatí mestských sídel v Uhorsku. Prekvapivé je najmä priznanie autenticity takýmto pečatiam bez ohľadu na bližšiu diferenciu mestských pečatí, zodpovedajúcej kategorizácii (v tom čase už presne vyhranenej) mestských sídel v krajine. Werbőczy však oveľa väčší dôraz kládol na pôvod oprávnenia disponovať pečatou (ktorého zdrojom bol panovník) a potom na kompetenčný okruh pôsobnosti – teda právnu silu a záväznosť takýchto pečatí iba v kruhu miest. Tento pohľad na právnu silu mestských pečatí však všeobecne odrážal mieru vnímania autenticity pečatí inštitúcií, produkujúcich písomnosti v Uhorsku. Platilo, že plnú autenticitu (právnu záväznosť) mala len kráľovská pečať a pečate ostatných vydavateľov boli od nej závislé a teda odvodené na základe delegovanej autority panovník. Podľa Tripartita *„je autentická pečať taká, ktorá akoby držala autoritu, v ktorú je treba veriť. Je vlastná vládárom a riadnym sudcom kráľovstva ako aj kapitulám a konventom. Takáto autentická pečať, umiestnená na listine, potvrdzuje v plnosti skutočnosti, zaznamenané v listine a týmto spôsobom zverejnené“.*

Keďže bolo vo všeobecnosti v bežnom písomnom styku väčšine účastníkov len málo známe, kto je držiteľom výsadnej (autentickej) pečate, bola to práve farba pečatného vosku, ktorá to prijímateľovi zreteľne signalizovala. V podstate sa v našom prostredí za výsadný považoval spočiatku len červený pečatný vosk, no aj takéto chápanie červenej farby ako znaku výlučnosti a výsadnosti sa ustálilo až v priebehu prvej polovice 15. storočia. Ide tu nepochybne o import z Nemeckej ríše, ktorej kráľ Žigmund (od roku 1433 aj cisár) vládol i v Uhorskom kráľovstve. Tu sa červená pečať spájala s postavením slobodných grófov, neskôr aj barónov, po vzore čoho

sa zase v Uhorsku červená pečať (okrej krajinských hodnostárov) spájala s postavením večných (dedičných) grófov (comes perpetuus), predsa sa však k oprávneniu disponovať červenou pečaťou vyžadovalo ešte aj udeľenie osobitného privilégia panovníkom. Inak rôzne farbený vosk sa v Európe ako módný prvok objavuje už od 1. polovice 12. storočia, no nevyjadroval spočiatku žiadne špecifiká či výsadnosť užívateľov. Rozhodoval predovšetkým kancelársky úzus tej ktorej vydavateľskej inštitúcie, až od konca 14. storočia sa postupne presadzuje myšlienka hierarchického postavenia jednotlivých farieb pečatného vosku, pričom za najvýsadnejšiu sa považovala farba červená a v pomyselnom rebríčku ďalej nasledovali zelená, biela a čierna.

Vráťme sa však ešte k Tripartitu, ktoré je verným obrazom sociálno-právnej štruktúry uhorskej spoločnosti na konci stredoveku. Je preto prekvapujúce, že vzhľadom na uvedené, tu nenájdeme žiadnu zmienku o červenej pečati a jej výsadnom charaktere. Všade sa kladie dôrazný akcent len na funkciu a postavenie používateľa pečate. Inak tiež povedané, konkrétne funkcie (respektíve spoločenské postavenie) zrejme preto boli implicitne späté s používaním červenej pečate, o čom svedčí skutočnosť, že žiadne z kráľovských privilégií na červenú pečať nie je adresované takýmto inštitúciám (funkcionárom), ale vždy len osobám (rodom) a komunitám mimo ich okruh. S tým potom súvisí aj priznanie (redukovanej) autentickej pečate aj pre mestá, pretože významné a privilegované mestá v Uhorsku, ktorých postavenie sa po vydaní Žigmundovho dekrétu v roku 1405 stabilizovalo vo forme ďalšieho privilegovaného stavu uhorskej spoločnosti, sa od polovice 15. storočia tiež usilovali získať výsadu pečatiť svoje písomnosti červeným voskom, aby tak mohli aj symbolicky vyjadriť svoj privilegovaný status. Napokon koncom stredoveku sa už farba pečatného vosku uhorských miest a mestiečiek stáva vhodným reprezentantom ich spoločenského postavenia a v tom zmysle aj ich vzájomného odlíšenia.

Z nášho (ale aj celouhorského) prostredia najstarší doklad na privilégium červenej pečate nachádzame v erbovej listine mesta Košíc zo dňa 7. februára 1453, v ktorej kráľ Ladislav V. okrem polepšeného erbu povolil košickým mešťanom užívať aj červený vosk. Podobne teda ako v prípade mestských armálesov, aj pri výsadách o červenej pečati tak Košice predbiehajú ostatné mestské sídla v kráľovstve. Ale aj celý región východného Slovenska je v tejto oblasti veľmi skoro vospelý, o čom svedčí, že len o štyri

mesiace neskôr ako Košice – 5. júna 1453 – získal výsadu červeného pečatného vosku spolu s erbovou listinou aj Bardejov. Niekedy pred rokom 1455 výsadu červeného pečatného vosku spolu s erbom musela získať aj Levoča, no erbová listina zhorela pri požiari mesta v roku 1550. V roku 1456 túto výsadu získala Kremnica a v roku 1459 aj Bratislava. Vo všetkých uvedených prípadoch sa pritom právo užívania červeného pečatného vosku odvolávalo na zvyk mesta Budína, ktorého postavenie medzi uhorskými mestami bolo špecifické a výsadné. Už v roku 1308 sa o ňom konštatovalo, že je to „sídlo kráľovstva a najväčšie z miest“. Budínske výsady sa preto pre uhorské mestá stali vzorové aj pri udeľovaní iných čiastkových privilégií, pričom tu vždy rezonovala aspirácia takýchto sídlisk na podobné postavenie slobodného kráľovského mesta. Pozoruhodné však je, že samotný Budín formálne získal výsadu na užívanie červeného pečatného vosku (spolu a erbom) až od cisára Leopolda I. 23. októbra 1703, teda v čase, keď len z nášho municipálneho prostredia už poznáme až dvadsaťdeväť privilégií (vrátane ich konfirmácií) na červený pečatný vosk. Naopak po udelení výsady na červenú pečať Bratislave sa už s týmto odvolaním vo výsadných listinách nestretávame, ale udelenie takejto výsady sa len všeobecne odôvodňuje vzorom ostatných slobodných kráľovských miest. Tak tomu bolo už v roku 1463, keď výsadu červenej pečate získal aj Kežmarok a v roku 1496 aj Banská Štiavnica. Do konca stredoveku právo používať červenú pečať ešte získali mestá Prešov (1508), Krupina (1510), Banská Bystrica (1516), Skalica (1524) a Trenčín (1527).

Obdobie od nástupu Habsburgovcov na uhorský trón je už z pohľadu privilégií na červený pečatný vosk dobou ich hromadného vydávania, a to nielen v Uhorsku, ale aj v ostatných krajinách habsburského súštitia. V našom prostredí ho získavajú najmä novo kreované slobodné kráľovské mestá ako Sabinov v roku 1533, Modra v rokoch 1577 a 1607, Pezinok a Svätý Jur v roku 1647.

Ďalšiu skupinu predstavujú stredoslovenské (tu najmä banské) mestá ako Zvolen (1563), Brezno (1568), Nová Baňa (1582), Slovenská Lupča (1582) a Lubietová (1583). Práve banícky pôvod bol zrejme motívom pre udelenie výsady červenej pečate aj pre Partizánsku (Nemeckú) Lupču v Liptovskej župe v roku 1604, konfirmovanej ešte aj v roku 1712.

O Levoči sme už konštatovali, že mesto dostalo erbóvu listinu a spolu s ňou aj výsadu na používanie červeného pečatného vosku niekedy pred rokom 1455. V roku 1550 po katastrofálnom požiari, ktorý tento armáles

zničil, si preto Levočania vyžiadali jeho renováciu a mesto pritom opäť získalo aj obnovenie výsady červeného pečatného vosku, ako ho užívalo v svojej kancelárskej činnosti. Podobne v rokoch 1603 a 1609 získala konfirmáciu staršej výsady na červenú pečať z roku 1510 i Krupina ako vedľajší produkt svojich erbových listín a konfirmácie majetkových práv mesta. Aj v prípade Kežmarku v roku 1655 išlo o konfirmáciu erbovej listiny z roku 1463, ktorej súčasťou bola aj výsada červenej pečate. Na území Spišskej župy však právo pečatiť svoje písomnosti červeným voskom získali aj ďalšie mestá: v roku 1632 to bola Spišská Nová Ves, v roku 1647 Spišská Sobota, no najmä mestské sídla Provincie 16 spišských miest. Provincia vznikla potom, čo bolo v roku 1772 k Uhorsku opätovne pričlenené územie trinástich spišských miest, zálohovaných Poľsku ešte v roku 1412. Cisárovná Mariá Terézia následne v roku 1774 nariadila vytvoriť novú Provinciu rozšírenú o mestá Stará Ľubovňa, Hniezdne a Podolíneč a potvrdila výsadu užívať červený pečatný vosk pre všetky mestá, ktoré do nej patrili (Hniezdne, Podolíneč, Stará Ľubovňa, Ľubica, Matejovce, Poprad, Ruskinovce, Spišská Belá, Spišská Nová Ves, Spišská Sobota, Spišské Podhradie, Spišské Vlachy, Stráže pod Tatrami, Tvarožná, Veľká, Vrbov).

Celkovo teda možno konštatovať, že pokiaľ ide o celkový počet výsadných listín, oprávňujúcich užívanie červeného pečatného vosku, je k nášmu územiu známych až tridsaťtri takýchto privilégií, ktoré sa vzťahujú na tridsaťosem mestských sídel. Z tohto počtu je však päť konfirmácií starších privilégií (1603 a 1609 Krupina, 1712 Partizánska Ľupča, 1655 Kežmarok) a v jednom prípade ide skôr o renováciu zničeného privilégia (1550 Levoča).

Známe sú však z nášho prostredia aj výsadné listiny na ďalšie farby pečatného vosku, konkrétne išlo o výsady oprávňujúce používanie zeleného a bieleho pečatného vosku.

Vôbec najstarší prípad predstavujú Oslany, ktoré už za vlády Mateja I., teda niekedy v rokoch 1458 až 1490 získali trhové privilégia, no aj erb a výsadu na zelený pečatný vosk. Listina však počas nasledujúcich bojoch o uhorský trón a vpáde poľského vojska princa Kazimíra v rokoch 1491 až 1492 zhorela, preto ju Vladislav II. v roku 1503 renovoval. Deperditami sú aj výsadné listiny na erb a zelený pečatný vosk, ktoré niekedy medzi rokmi 1490 až 1511 získali mestečká Červenokamenského panstva Častá a Dolné Orešany. Aj tu boli uvedené výsady nepochybne spojené s právom na konanie trhov a právnym povýšením sídlisk.

Špecifický prípad predstavovala Žilina, disponujúca rozsiahlym súborom mestských výsad, ktorá preto, naopak, koncom stredoveku ašpirovala na získanie červeného pečatného vosku. Výsledkom úsilia žilinských mešťanov však bol zisk privilégia na zelený pečatný vosk, čím sa z pozície zemepána zamedzilo snahe mešťanov dosiahnuť plnoprávne postavenie slobodného kráľovského mesta. Prípad Žiliny je špecifický aj tým, že výsadný charakter privilégia na zelený pečatný vosk vo všetkých ostatných známych prípadoch denotoval spoločenské povýšenie sídlisk, čo však už nebolo adekvátne v prípade Žiliny, ktorá bezpečne už najneskôr začiatkom 14. storočia bola vnímaná ako mesto (*civitas regia*), a teda ani udelenie výsady zeleného pečatného vosku nemohlo byť symbolickým aktom povýšenia Žiliny, ale skôr naopak. Jestvujúce doklady potvrdzujú, že Žilinčania spočiatku vôbec neuplatňovali udelenú výsadu zeleného pečatného vosku, čo tiež je výrečným svedectvom o „výsadnosti“ takéhoto privilégia, preukázateľne pritom tento stav trval až do konca roku 1531. Snahy o revíziu tohto stavu sa však mešťania Žiliny nevzdali, ako ešte spomenieme.

Treba zdôrazniť, že výsadný charakter privilégia na zelený pečatný vosk mal symbolicky vyjadrovať premenu dovtedajšej rurálneho sídla na sídlo mestského charakteru aj v právnom význame, pretože mestečká v Uhorsku takýto typ vosku bežne užívali predovšetkým od začiatku 16. storočia. V tomto období sa aj završuje proces diferenciácie miest v Uhorsku, čoho symbolické vyjadrenie sa odrážalo práve v používanej farbe pečatného vosku. Bolo zaužívanou praxou, že mestečká staršieho pôvodu, ktoré nedosiahli vo svojom vývoji postavenie slobodných kráľovských alebo banských miest (čo však neplatilo výlučne) užívali vo svojej kancelárskej činnosti buď pôvodný nefarbený prírodný, alebo zelený, prípadne aj biely pečatný vosk, pričom vo väčšine prípadov sa túto skutočnosť vôbec neusilovali podchytiť aj nadobudnutím výsadnej listiny. Trochu odlišnú kategóriu už predstavovali tie sídliská, ktoré len neskôr (od 16. storočia) získali právne i fakticky postavenie mestečiek, pričom sa vyvinuli zo starších dedinských sídlisk a tak aj snaha o nadobudnutie výsadnej listiny na určitý druh pečatného vosku mala symbolicky vyjadrovať nové právne a hospodárske postavenie takéhoto sídliska.

Napriek pomerne veľkému počtu sídlisk, ktoré dosiahli z právneho hľadiska aspoň formálne postavenie mestských sídel, však z územia Slovenska poznáme len jedenásť výsadných listín na zelený pečatný vosk, vzťahujúcich sa na šesť mestských lokalít. Okrem už uvedených, ide ešte

o Domanižu v roku 1559 a Nové Mestečko pri Leopoldove, ktoré túto výsadu získalo niekedy medzi rokmi 1665 až 1705. Vo zvyšných prípadoch ide vlastne o konfirmácie tejto výsady pre uvedené sídla. Správy však máme aj o tom, že zelený pečatný vosk pred udelením výsady na červený vosk používali aj Sabinov (pred rokom 1533), Nová Baňa (pred rokom 1582), Lubietová (pred rokom 1583) a Spišská Nová Ves (pred rokom 1632), nič však nenaznačuje, žeby tieto mestá disponovali aj osobitným privilegiom na jeho používanie, podobne, ako tomu bolo aj pri iných starších mestských sídlach v Uhorsku.

Napokon sa ešte treba zmieniť o výsadnej listine na biely pečatný vosk pre mesto Žilina z roku 1533, pretože aj tu v skutočnosti malo deľenie výsady o používaní bieleho pečatného vosku skôr symbolicky vyjadrovať nanútené nové právne postavenie Žiliny ako zemepanského mesta, čo nápadne vyjadruje i skutočnosť, že táto výsada bola ako dodatok vsunutá za konfirmáciu najvýznamnejších výsad, udelených Žiline predchádzajúcimi uhorskými panovníkmi a v ich kontexte vyznieva skôr protikladne. Žilinský magistrát podobne ako po vydaní výsady o zelenom vosku, ani po udelení výsady o bielom vosku toto privilegium prakticky neužívala, ba dokonca až do 19. storočia nepoznáme žiadne odtlačky žilinskej pečate, zachované v bielom pečatnom vosku, hoci samotní mešťania na svojich súkromných listoch a účtovných potvrdenkách občas používali biely pečatný vosk (najčastejšie pod clonu). Pozoruhodné je, že Žilina po udelení výsady bielej pečate, začala skôr používať zelený pečatný vosk, ktorý napokon korešpondoval aj so základnou tinktúrou mestského erbu.

Záverom možno súhrnne konštatovať, že z územia Slovenska poznáme štyridsaťštyri výsadných listín, oprávňujúcich užívanie konkrétnej farby pečatného vosku (červenej, zelenej, bielej), ktoré sa vzťahujú na štyridsaťštyri mestských sídel. Z tohto počtu je však až osem deperdit (stratených listín, o ktorých máme len zmienky) a ďalších osem privilegií sú konfirmácie starších výsadných listín na už udelené oprávnenie disponovať konkrétnou farbou pečatného vosku. Z obsahového hľadiska tu však ide len o štrnásť samostatných výsadných listín na farbu pečate, zvyšných sedem pečatných privilegií je súčasťou armálesov (teda spolu s udelením erbu), ďalších päť je zároveň spojených aj s trhovými výsadami, jedno s donáciou na pozemkový majetok a zvyšných osem s viacerými rozličnými mestskými výsadami.

Rôzne farbený vosk sa v Európe ako módný prvok objavuje už od 1. polovice 12. storočia, no nevyjadroval spočiatku žiadne špecifiká či výsadnosť užívateľov. Rozhodoval predovšetkým kancelársky úzus tej ktorej vydavateľskej inštitúcie, až od konca 14. storočia sa postupne presadzuje myšlienka hierarchického postavenia jednotlivých farieb pečatného vosku, pričom za najvýsadnejšiu sa považovala farba červená a v pomyselnom rebríčku ďalej nasledovali zelená, biela a čierna.

V prostredí Uhorska sa za výsadný považoval spočiatku len červený pečatný vosk, no aj takéto chápanie červenej farby ako znaku výlučnosti a výsadnosti sa ustálilo až v priebehu prvej polovice 15. storočia. Išlo tu nepochybne o import z Nemeckej ríše, ktorej kráľ Žigmund vládol i v Uhorskom kráľovstve. Významné a privilegované mestá v Uhorsku, ktorých postavenie sa po vydaní Žigmundovho dekrétu v roku 1405 stabilizovalo vo forme ďalšieho privilegovaného stavu uhorskej spoločnosti, sa od polovice 15. storočia tiež usilovali získať výsadu pečatiť svoje písomnosti červeným voskom, aby tak mohli aj symbolicky vyjadriť svoj privilegovaný status. Napokon koncom stredoveku sa už farba pečatného vosku uhorských miest a mestečiek stáva vhodným reprezentantom ich spoločenského postavenia.

Z územia Slovenska poznáme štyridsaťštyri výsadných listín, oprávňujúcich užívanie konkrétnej farby pečatného vosku (červenej, zelenej, bielej), ktoré sa vzťahujú na štyridsaťštyri mestských sídel. Z tohto počtu je však až osem deperdit (stratených listín, o ktorých máme len zmienky) a ďalších osem privilegií sú konfirmácie starších výsadných listín na už udelené oprávnenie disponovať konkrétnou farbou pečatného vosku. Z obsahového hľadiska tu však ide len o štrnásť samostatných výsadných listín na farbu pečate, zvyšných sedem pečatných privilegií je súčasťou armálesov (teda spolu s udelením erbu), ďalších päť je zároveň spojených aj s trhovými výsadami, jedno s donáciou na pozemkový majetok a zvyšných osem s viacerými rozličnými mestskými výsadami.

12. Život v stredovekom meste (štruktúra obyvateľstva, obchod, zdravotníctvo, hygiena, ľudia na okraji spoločnosti)

Ako je všeobecne známe, územie Slovenska predstavovalo najurbanizovanejšiu oblasť na území bývalého Uhorského kráľovstva. Výstižne to ilustruje dekrét uhorského snemu z roku 1514, v ktorom sa zdôrazňuje, že v krajine je osem hlavných kráľovských miest, ktorými boli: Budín, Pešť, Šopron, a potom Košice, Bratislava, Trnava, Bardejov a Prešov. Táto skutočnosť je veľmi dôležitá aj z pohľadu témy mestských armálesov, pretože práve tu uvedené slovenské mestá ako jediné majú zo stredoveku zachované erbové listiny a tak reprezentujú aj celouhorskú situáciu v prípade mestských sídiel v najvýznamnejšej spoločenskej a právnej kategórii – slobodných kráľovských miest. Okrem toho sú však zachované a známe aj ďalšie erbové listiny pre mestské sídla na našom území a cieľom prítomného príspevku bude predstaviť ich z hľadiska formálneho a obsahového, pričom dôraz sa bude klásť na vzájomné súvislosti a širšiu vypovedáciu samotných erbových listín.

Predovšetkým treba konštatovať, že z obdobia stredoveku poznáme pre naše územie celkom až 17 erbových listín, vydaných pre mestské sídla, čo je pomerne vysoký počet. Súčasne však treba dodať, že len v 12-tich prípadoch je zachovaný aj pôvodný text, zvyšné predstavujú deperditné zachovania. Z pohľadu príjemcu listín sa všetky týkajú jedenástich lokalít, ktorými sú mestá Košice, Bratislava, Prešov, Bardejov, Levoča, Kežmarok, a mestiečka Lednica, Oslany, Dolné Orešany, Častá a Šamorín. Ako uvidíme neskôr, udelenie erbového privilégia pre Kežmarok bolo tiež výrazom novej spoločenskej klasifikácie tohto inak významného stredovekého mesta, keď sa z kráľovských rúk dostalo do súkromného vlastníctva, čo vlastne znamenalo jeho spoločenský úpadok. Táto skutočnosť našla symbolicky svoje vyjadrenie aj v erbovej listine. Z uvedených lokalít majú však svoje armálesy zachované v plnom znení len Košice, Bratislava, Prešov, Bardejov, Kežmarok, Lednica, Oslany a Šamorín, no z týchto mestských sídiel len Oslany nemajú svoju erbovú listinu zachovanú v origináli, ale až

v dvojnásobnej konfirmácii, a to zo 4. mája 1565 od Maximiliána II. a 23. novembra 1697 od Leopold I. z uvedenej štatistiky vyplýva, že pre niektoré mestá sa zachovalo aj viac erbových privilégií. To sa týka predovšetkým Košíc, ku ktorým sa viažu až 4 armálesy, vrátane tých najstarších – ide o armálesy zo 7. mája 1369, 31. januára 1423, 7. februára 1453 a 8. decembra 1502. Podobným prípadom je však aj Bratislava, ktorá drží až dve takéto listiny, navyše vydané bezprostredne za sebou v dňoch 8. a 9. júla 1436. Okrem toho o Bratislave vieme, že pôvodne držala aj staršiu listinu na svoju pečať, čo ešte podrobne spomenieme. Ostatné erbové listiny pochádzajú až z mladšieho obdobia a chronologicky boli uhorskými panovníkmi vydané takto: 4. januára 1453 pre Prešov, 5. júna 1453 pre Bardejov, 17. januára 1463 pre Kežmarok, 2. júla 1465 pre Lednicu, 11. augusta 1503 pre Oslany a napokon v roku 1519 pre mešťanov v Šamoríne. Poznáme však aj niekoľko erbových listín, zachovaných v deperditnej forme, teda ako listiny, ktorých úplné znenie nepoznáme, no vieme spoľahlivo o ich existencii, vydavateľovi, približnej dobe vydania a tiež aj o ich obsahu. Takáto listiny sa týkajú Bratislavy (z doby vlády Ľudovíta I., vydané asi medzi rokmi 1369 a 1382), Levoče (v roku 1453), Oslan (v rokoch 145-1490) a potom Dolných Orešian (1490-1511) a Častej (pred rokom 1511). Je dôležité spomenúť, že všetky uvedené listiny sa odvolávajú na starší zvyk používania udeľovaných erbov, no čo je pozoruhodné, že v prípade lokalít, ktoré obdržali viac erbových listín, sa len pri Bratislave a Oslanoch konkrétne uvádzajú odvolania na staršie udelenia oráva na erb, v ostatných prípadoch (najmä v prípade Košíc), sa táto skutočnosť úplne opomína. Tento fakt treba asi s najväčšou pravdepodobnosťou pripísať samotným žiadateľom.

Pokiaľ ešte ide o formálnu stránku vyhotovenia týchto listín, možno na tomto mieste stručne konštatovať, že azda s výnimkou najstaršieho armálesu pre Košice z roku 1369 a listiny pre Šamorín z roku 1519 išlo vo väčšine prípadov o jednoduché privilégia, o čom svedčí jednoduchší formulár a niekde aj tzv. „Nos“ forma listín, no tiež aj spôsob spečatenia privesenou tajnou a nie majestátnou pečaťou. Opačný dojem vyvoláva len skutočnosť, že viaceré z týchto listín doprevádza aj vyobrazenie miniatúry udeleného erbu, čo im dodáva zdanie slávnostnejšieho vyhotovenia. Tento fakt súvisí s praktickou stránkou udeleného privilégia, ktorá v prípade slobodných kráľovských miest nevedla ku zmene kvality života tamojšieho mešťianstva. Tú prinášalo až iné privilégium, ktoré sa postupne od polovice 15. storočia stáva súčasťou erbových listín – išlo o právo na červenú

pečať. Z uvedenej charakteristiky sa vymykajú erbové listiny Bratislavy z roku 1436, ktoré sú aj z hľadiska formálneho výrazu slávnostnými privilegiami, vyhotovenými v slávnostnej forme a spečatenými majestátnymi privesenými pečaťami, hoci aj vnútorná skladba týchto listín úplne takejto charakteristike tiež nezodpovedala. To ale súviselo s ešte neustálenou formou erbových listín pre mestské sídla v krajine. Opačný prípad predstavujú listiny Košíc a Šamorína, ktoré sú vlastne privilegiami len z právneho hľadiska, obe sú spečatené len pritlačenou pečaťou pod textom s jednoduchou vnútornou skladbou, v prípade Košíc sa aj priamo zdôrazňuje, že ak o to Košičania požiadajú, bude im vystavená aj riadna privilegiálna listina, pečatená veľkou, majestátnou pečaťou panovníka. To sa však za vlády Ľudovíta I. už nestalo.

Z hľadiska popisu listín, ešte treba konštatovať, že v zachovaných textoch uvedených erbových listín pre mestá, možno len v šiestich prípadoch nájsť aj popis udeľovaných erbov (Košice 1369 a 1502, 2x Bratislava 1436, Prešov 1453 a Oslany 1503). Miniaturu erbu obsahuje pritom až 8 listín (Košice 1423, 2x Bratislava 1436, Prešov 1453, Košice 1453, Bardejov 1453, Kežmarok 1463, Lednica 1465) a ako sa dozvedáme z textu listiny pre Oslany z roku 1503, aj originál tejto listiny obsahoval vyobrazenie udeľného erbu.

Predstavme si však teraz stručne jednotlivé erbové listiny z obsahového hľadiska.

O Košiciach už bolo konštatované, že ide o mesto, ktoré dostalo ako prvé na našom území erbovú listinu. Stalo sa tak v roku 1369 na výslovnú žiadosť košických mešťanov. Tí pritom žiadali o možnosť, aby mohli vo svojich pečatiach a na zástavách používať „podobu štítu vytvoreného z kráľovského erbu“, čomu panovník vyhovel. Skutočný význam tejto žiadosti tkvel v symbolickom vyjadrení výhradnej príslušnosti košických mešťanov ku kráľovskej korune. V praktickej stránke tiež išlo o to, aby sa autentifikovala mestská pečať Košíc prostredníctvom erbu odvodeného z kráľovského. Teda, aby pečať samotná mala plnú vierohodnosť a právnu silu. Samotná listina však nebola vyhotovená v privilegiálnej forme, preto bola otázka jej platnosti do budúcnosti otvorená. Košičania si to uvedomovali, no vyriešiť túto situáciu sa odhodlali až v 20. rokoch 5. storočia. V roku 1423 preto prostredníctvom prísazného magistra Ladislava Knola predložili Žigmundovi Luxemburskému presne rovnakú žiadosť ako bola predložená v roku 1369. Teda tiež malo ísť o erb, ktorý sa mal používať

predovšetkým v mestskej pečati a na zástave (*ut ipsi arma ... in sigillo ipsius civitatis ... ac vexillo deferre valeant atque possint*). Listina už bola vyhotovená v slávnostnej forme a možno teda konštatovať, že je pokračovaním a zavŕšením úsilia Košičanov siahajúceho do roku 1369, no bez toho, aby o tom padla čo i len zmienka. V tomto zmysle je výrečný aj obsah udeľného erbu, ktorý je identický s tým z roku 1369.

Prípad Bratislavy je pozoruhodný tým, že ide o duplicitné vyhotovenie erbovej listiny, a to v dvoch po sebe bezprostredne nasledujúcich dňoch – 8. a 9. júla 1436. Z textového hľadiska ide pritom o identické exempláre, mierne rozdielne sú len fyzické podoby listín. Táto skutočnosť sa v literatúre vysvetľuje ako snaha Bratislavčanov o poistenie si tohto dôležitého privilegia proti prípadnej strate. Slávnostné vyhotovenie oboch exemplárov vo viedenskej iluminátorskej dielni svedčí o mimoriadnej pozornosti, ktorú týmto listinám bratislavský magistrát venoval. Podľa textu listín, išlo o odmenu zo strany cisára Žigmunda (listinu panovník vydal nielen ako uhorský kráľ, ale aj ako rímsky cisár, čo osobitne zdôrazňuje v intitulácii a árengé) za vytrvalosť a podporu panovníkovi počas husitských vpádov na Slovensko. Dôležité je si však všimnúť, že panovník v skutočnosti reaguje na výslovnú žiadosť zástupcov mestskej rady, ktorí žiadali panovníka o udelenie práva na používanie pečate v podobe kruhu. Žigmund žiadosti vyhovel a súčasne udelil mešťanom právo, aby táto pečať mala platnosť autentickú pečať a mešťania tak mohli ňou potvrdzovať nielen záležitosti, riešené medzi sebou, ale aj v agende vedenej s akýmkoľvek krajinskými inštitúciami. Práve tento moment bol najdôležitejším bodom celého privilegia, pretože tým sa mestská pečať Bratislavy stala všeobecne platnou na území celej krajiny. Zároveň to vysvetľuje, prečo Bratislavčania venovali toľké úsilie a financie na vydanie tohto privilegia. Je veľmi pravdepodobné, že mešťania sa inšpirovali Bratislavskou kapitulou, ktorá ako hodnoverné miesto používala vlastnú autentickú pečať podobne kruhového tvaru. Týmto aktom sa Bratislava stala vo vydávaní písomností plne autonómnou a nezávislou vydateľskou inštitúciou. Pre kapitolu to zase znamenalo výraznú stratu v pôsobnosti na území samotného mesta a aj ekonomický deficit. Celá situácia azda odráža aj istý konflikt medzi mestom a kapitulou a možno práve duplicitné vydanie listiny malo byť prípadnou poistkou v celom spore. Až na záver listiny panovník udelil mešťanom aj možnosť, aby túto svoju mestskú pečať mohli používať aj ako erb.

Bratislavské listiny sú však zaujímavé aj z iného hľadiska. Z ich textu sa totiž pri pozornom čítaní dozvedáme, že tu nejde o udelenie novej pečate, ale o obnovenie práva, ktoré kedysi Bratislavčanom darovali predchádzajúci uhorský kráľ (*quo quidem sigillo ipsi ex divorum regum Hungarie, nostrorum scilicet predecessorum, uti dicitur, usi sunt et utuntur etiam de presenti, memoratis civibus ... denuo ex novo dandum duximus et conferendum*). Teda Bratislava už pred vládou kráľa Žigmunda disponovala osobitným kráľovským povolením, nepochybne zlistineným, na používanú pečať. Je tu teda analogická situácia s Košicami, ktoré, ako vidno, neboli jediným mestom, ktoré dostalo v 14. storočí erbovú listinu. Ďalším takýmto mestom bola Bratislava, ale asi až niekedy po roku 1369, no ešte za vlády Ludovíta I., pretože vláda kráľovnej Márie bola po roku 1385 výrazne obmedzená a ak by bola práve ona vydavateľskou listiny pre Bratislavu, zaiste by Žigmund túto aktivitu svojej manželky, prostredníctvom ktorej legitimizoval svoj nástup na uhorský trón, vo svojej listine zdôraznil (ako to v podobných prípadoch robil). Teda podobne ako v prípade Košíc aj Bratislavu sa teda v roku 1436 usilovala potvrdiť staršie používanie pečate prostredníctvom nového a slávnostného privilégia, no oproti Košiciam sa Bratislavčanom podarilo rozšíriť pôvodnú výsadu aj na samotný charakter pečate, pre ktorú získali plnú autenticitu. Košický mešťania sa o to, usilovali prostredníctvom panovníckeho erbu, ktorý však s nástupom novej dynastie na uhorský trón (Luxemburgovci, Habsburgovci) už strácal pôvodný účel.

Ďalšia vlna udelenia mestských armálesov sa potom vzťahuje ku konkrétnemu roku 1453, kedy postupne dostali erbové listiny všetky v tom čase najvýznamnejšie východoslovenské mestá. Tento fakt poukazuje na koordinovaný postup týchto miest. Je to súčasne rok, kedy sa vlády v Uhorskom kráľovstve ujal mladý Ladislav V., čo panovník napokon v týchto listinách aj osobitne pripomína. Podľa jeho vyjadrenia boli to práve tieto mestá, ktoré ho v nástupe na trón podporovali. Tak postupne získali v svoje erbové listiny Prešov (január), Košice (február), Bardejov (jún). Prešovská listina sa ešte odlišuje svojím poňatím, jej text je najskromnejší, na druhej strane ako jediná obsahuje aj popis erbu, ostatné sa uspokojujú len s odkazom na jeho vyobrazenie v záhlaví listiny. To však nebola najdôležitejšia obsahová časť privilégia. Ďalšia odlišnosť prešovskej listiny spočíva v tom, že jej súčasťou nie je právo na červený pečatný vosk. Treba upozorniť, že sú to opäť Košice, ktoré sa stávajú lídrom v tejto oblasti medzi slovenskými (uhorskými mestami). Z uvedených odlišností vyplýva, že

Prešov v tomto roku doplatil na to, že dostal erbovú listinu ešte v čase, keď sa len tvorila podoba východoslovenských armálesov a až košická listina sa stala vzorovou, k čomu prispelo najmä právo červeného vosku. Od tohto okamžiku sa totiž táto výsada spájala so symbolickým potvrdením postavenia mesta v najvyššej kategórii slobodných kráľovských miest. Prešov sa túto skutočnosť usiloval korigovať dodatočným privilégiom na červenú pečať, ktoré však získal až v roku 1508. Treba upozorniť, že do tejto série východoslovenských mestských erbových privilégií v roku 1453 treba zaradiť aj privilégium pre Levoču, o ktorej vieme, že držala takúto listinu, ba vieme, že jej obsahom bolo aj právo na červenú pečať, čo korešponduje s vyššie uvedeným. Najstarší doklad na použitie tejto pečate totiž pochádza už z roku 1455 a podľa listiny kráľa Ferdinanda I. z roku 1550, ktorou panovník obnovil pôvodný zhorený armáles, ho Levočania získali za vernosť a vytrvalosť voči panovníkovi, čo je vlastne obsahový topos z narácií listín ostatných spomenutých východoslovenských miest.

Do tohto okruhu však nebol zahrnutý Kežmarok, pretože ten už od 40. rokov 15. storočia bol obsadený Jánom Jiskrom z Brandýsa, čo odštartovalo jeho postupný spoločenský úpadok. V roku 1462 však Jiskra mesto vrátil kráľovi, ktorý ho však obratom daroval do držby Zápoľskovcom. Od tohto roku sa tak Kežmarok stal definitívne zemepanským mestom. Túto skutočnosť odráža aj jeho erbová listina, ktorú dostal v roku 1463. Išlo síce o slávnostné privilégium aj s udelením práva na červenú pečať, no v skutočnosti boli práva pri ich používaní obmedzené. Predovšetkým sa v listine zdôraznilo len to, že udelený erb, používaný už dávnejšie, smeli Kežmarčania používať podľa vzoru ostatných miest na kráľovskej pôde, nebolo tu teda udelené povolenie, aby v heraldike mesto vystupovalo ako ostatné slobodné kráľovské mestá, čo bola najvyššia spoločenská kategória uhorských miest a v tomto období už veľmi prísne aj terminologicky odlišovaná. Vyjadriť sa tým vlastne, že Kežmarok už do tejto skupiny uhorských miest nepatrí. Oveľa závažnejšie ale bolo obmedzenie práva na červenú pečať, ktorú podľa privilégia smeli Kežmarčania používať len v domácom prostredí, nie už v písomnom kontakte s ostatnými krajinskými inštitúciami. Ich pečať tak nenadobudla (napriek symbolickej a vyhradenej červenej farbe) charakter autentickej (celo krajinsky platnej) pečate.

Z nasledujúceho obdobia už máme k dispozícii aj erbové listiny pre mestské sídliská nižšieho sociálno-právneho postavenia, ba vôbec po prvýkrát v uhorskej heraldickej praxi sa môžeme stretnúť s momentom

povyšovania vidieckych sídlisk do stavu mestských lokalít (mestečiek), čoho symbolickým vyjadrením sa stal práve armáles.

Do prvej skupiny patrí predovšetkým erbové privilegium pre Lednicu z roku 1465, ktoré kráľ Matej I., udelil na žiadosť zemepána Václava Bielika. Lednica však bola mestečkom už aj predtým, ba v roku 1462 získala od kráľa Mateja I. aj osobitnú privilegiálnu listinu, ktorá pozdvihovala sociálno-právne postavenie obyvateľov. Naopak, do druhej kategórie novopovýšených sídlisk patria sídliská Oslany, Dolné Orešany a Častá.

Oslany už niekedy počas vlády Mateja I. dostali erbovú listinu, o čom prináša svedectvo listina kráľa Vladislava II. z roku 1503. Tá je vlastne len obnovením tejto pôvodnej listiny, ktorá bola údajne zničená počas vpádu cudzích vojsk do Uhorského kráľovstva v bojoch o uhorskú korunu. Tieto udalosti nastali po smrti Mateja I. v rokoch 1490-1491, kedy sa usiloval vojenskou mocou zmocniť uhorského trónu poľský princ Ján Albrecht. Oslany sa už v roku 1488 spomínajú ako mestečko, teda najskôr niekedy krátko pred týmto rokom boli povýšené do tohto postavenia a bol im udelený erb. Dôležité je, že listina Vladislava II. z roku 1503 popisuje aj pôvodný obsah udeleného erbu, ktorým bola postava sv. Štefana I. kráľa, prevzatá z patrocínia tunajšieho farského kostola. Svätý Štefan bol odetý v brnení a zahalený v kráľovskom plášti, s korunou na hlave a bradou, v pravici držal zlaté žezlo, v ľavici zlaté jablko s krížom. O ľavú nohu mal opretý erb Uhorského kráľovstva.

O povýšení Dolných Orešian a Častej na Červenokamenskom panstve na mestečká sa dozvedáme z urbára z roku 1543, kde sa o Orešanoch konštatuje, že im erb spolu s trhovým právom udelil kráľ Vladislav II. ešte za čias grófa Petra zo sv. Jura a Pezinka, o ktorom vieme, že držiteľom hradu bol do roku 1511, keď dal Červenokamenské panstvo do zálohu vdove po Štefanovi Zápoľskom. K udeleniu erbu teda muselo dôjsť len medzi rokmi 1490 až 1511. V tomto prípade išlo o hovoriaci erb – strom orech.

Asi v rovnakom čase ako Orešany, dostala podobné privilegium aj Častá, najvýznamnejšie sídlisko na Červenokamenskom panstve, o čom nám tiež zachoval správu spomenutý urbár. Panský úradník však vtedy už konštatoval, že pôvodné privilegium na trh a erb mestečko stratilo a tak trhové právo užíva len zo zvyku. Opísal aj používaný erb, ktorý tvoril lúč. Pravdepodobne tu išlo o možno v modrom poli zlatý kôl.

Napokon poslednou listinou, ktorú možno priradiť k stredovekým erbovým privilegiám, je listina pre mestečko Šamorín, ktorú v roku 1519 udelil kráľ Ľudovít II. Podobne ako v prípade Bratislavy, aj tu išlo

predovšetkým o udelenie práva na používanie pečate. Panovník tak povolil obyvateľom Šamorína, patriaceho pod Bratislavský hrad, používanie starej pečate mestečka a súčasne im udelil právo riešiť súdne záležitosti mesta prostredníctvom zákonného prokurátora a vydávať pod uvedenou pečaťou mesta právoplatné rozsudky. Zároveň panovník prikázal bratislavskému županovi Jánovi Bornemisovi rešpektovať a ochraňovať udelené výsady mestečka.

Z chronologického a obsahového hľadiska, ktoré spolu úzko súvisia, možno teda vymedziť tri základné obdobia vydávania mestských armálesov v stredovekom Uhorskom kráľovstve, ktoré možno definovať na základe ich spoločných obsahových znakov a z toho aj plynúcich zmien v spoločenskom postavení takýchto sídlisk.

1. Najstaršie obdobie reprezentuje predovšetkým doba vlády Ľudovíta I., počas ktorej v roku 1369 získali svoju erbovú listinu Košice a niekedy potom aj Bratislava. Toto obdobie potom pokračovalo aj za vlády Žigmunda Luxemburského, kedy opäť práve Košice (v roku 1423) a potom aj Bratislava (1436) dostávajú svoje nové erbové listiny. V tomto období ešte nešlo o armálesy v priamom slova zmysle, aj keď armálesy pre Bratislavu už začínajú nadobúdať tento charakter. Základným rysom týchto privilegií totiž ešte nebolo primárne získanie mestského erbu, ale predovšetkým právo na používanie pečate, čo v prípade Bratislavy sa aj zdôraznilo ako právo na používanie pečate v autentickí funckii nielen v záležitostiach bratislavských mešťanov, ale aj pri komunikácii s ostatnými inštitúciami v krajine. De iure tak bola bratislavská pečať povýšená na úroveň pečatí celokrajinských vydavateľov, čo zvýšilo prestíž mesta a jeho význam v krajine. Aj v prípade Košíc v roku 1369 na žiadosť mešťanov kráľ Ľudovít I. udelil mestu právo používať pečať s a udelený erb

2. Druhé obdobie súvisí s dobou vlády Ladislava V., ktorý sa až v roku 1453 ujal výkonu kráľovskej vlády v Uhorskom kráľovstve a práve tento rok je významný z pohľadu uhorskej mestskej heraldiky. Ladislav V. totiž práve vtedy vydal až 3 erbové privilegia. postupne najskôr pre Prešov (január), potom pre Košice (február) a napokon pre Bardejov (jún). S veľkou pravdepodobnosťou treba ako súčasť tejto série armálesov pre východoslovenské mestá pokladať aj v roku 1550 zhorený armáles pre Levoču. Tieto armálesy už majú štandardnú podobu erbových listín a s výnimkou Prešova, ktorá vznikla ako prvá a mierne sa odlišuje od zvyšných listín tohto súboru, a aj z obsahového hľadiska je najskromnejšia, všetky ostatné

už obsahovali aj privilegium na právo používať červenú pečať, čím získali charakter autentických pečatí. Práve toto privilegium bolo symbolickým vyjadrením toho, že ide o mestá najvyššej právnej kategórie – slobodné kráľovské mestá, čo už malo veľký praktický význam v ich živote. Aj preto sa Prešov usiloval dosiahnuť a toto privilegium, na ktoré sa pri vydaní jeho armálesu ešte v kráľovskej kancelárii nemyslelo. Dôležité je tiež, že erby udelené v tomto a nasledujúcom období sa v používaní už vzťahovali na všetky oblasti vtedajšieho spoločenského života (ako to bolo v prípade šľachty a ostatných jednotlivcov) a nielen na používanie erbov v pečatiach a mestských vlajkách (zástavách). Túto skutočnosť mestské erbové listiny osobitne zdôrazňujú.

3. Posledné obdobie vydávania municipálnych armálesov je dôsledok vlády Mateja I. (1458-1490), no jeho charakteristické znaky trvali aj až do konca stredoveku, ba práve črty tohto obdobia sa stali potom východiskom pre vydávanie armálesov pre uhorské mestá a mestečká aj v novoveku. Hlavnou jeho charakteristikou sa stala predovšetkým skutočnosť, že adresámi výsad sa stávajú aj mestá a mestečká nižších právnych kategórií, ba aj zemepanské mestečká a pôvodne vidiecke sídla. Udelenie erbovej listiny pre niektorú z takýchto lokalít sa v tomto období stáva aj symbolickým vonkajším vyjadrením spoločenského povýšenia takéhoto sídliska z rurálneho stavu (vidiecke sídlo) do postavenia sídla mestského charakteru, prípadne potvrdenie tohto stavu. V neskoršom období, s nástupom vlády Jagelovcov na uhorský trón, sa súčasťou takéhoto erbového privilegia stáva aj udelenie práva na týždenný trh, prípadne aj jarmok. Hoci táto skutočnosť sa len málo prejavila vo výraze takýchto novo povýšených sídlisk, z právneho hľadiska už išlo o mestečká a preto sa už dôsledne označovali ako oppidum. Do tohto obdobia patrí aj udelenie armálesu pre Kežmarok v roku 1463, teda práve v roku, kedy ujali vlastníckych práv nad mestom Zápoľskovci, ktoré tým v dôsledku toho definitívne prestalo byť slobodným kráľovským mestom. Symbolicky to vyjadrovala aj udelená erbová listina, ktorá síce dostal právo na používanie erbu na spôsob ostatných kráľovských miest, no nie tých slobodných kráľovských. Podobne sa obmedzilo aj právi používania červenej pečate, ktorá sa síce mestu priznala, ale len v záležitostiach, ktoré sa dotýkali vnútorného života v meste. Pre komunikáciu s ostatnými inštitúciami v krajine sa táto možnosť mestu nepovolila. Práve tento moment bol najdôležitejším vyjadrením nového postavenia Kežmarku ako zemepanského mesta.

Literatúra

Povinná literatúra:

- JUCK, Lubomír: Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. (do roku 1350). Bratislava : Obzor, 1984.
- MARSINA, Richard (zost.): Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Martin : Osveta, 1984.
- MARSINA, Richard (zost.): Vývoj správy miest na Slovensku. Martin : Osveta, 1984.
- MARSINA, Richard (zost.): Banské mestá na Slovensku. Martin : Osveta, 1990.
- ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján a kol. Lexikón stredovekých miest na Slovensku. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010.

Odporúčaná literatúra:

- BARTL, Július: Mestské knihy na Slovensku a problémy ich štúdia. In: *Studia historica Tyrnaviensia* III. Ed. J. Šimončíč. Trnava : FF TU, 2003, s. 225 – 239.
- CSÁNKI, Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest 1890.
- Dejiny Trnavy. Zost. J. Šimončíč – J. Watzka. Bratislava : Obzor 1989.
- Diplomatická produkcia v stredovekom meste*. Zost J. Ragačová. Bratislava 2005
- FEJÉRPATAKY, László (ed.): *Magyarország régi szamadáskönyvei*. Budapest, 1885.
- FÜGEDI, Erik: Die Entstehung des Städtwesens in Ungarn. In: *Alba regia. Annales Musei Stephani regis X*, 1969, s. 111-124.
- FÜGEDI, Erik: Die Städte im mittelalterlichen Ungarn Versuch einer Forschungsbilanz. In: *Städte im Donauraum*. Hrsgb. von R. Marsina. Bratislava 1993, s. 38-54.
- GOJDIČ, Ivan, Spišské mestá a ich vývoj, in: *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša*. Ed. Martin Homza – Gładkiewicz, Ryszard. Levoča – Wrocław 2003, s. 16161-176.
- HABOVŠTIAK, Alojz, Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava 1985.

- HALAGA, Ondrej, R. (ed.): *Acta iudiciaria civitatis Cassoviensis 1393 –1405. Das älteste Kaschauer Stadtbuch.* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; Bd. 34). München, 1994.
- HOMZA, Martin, Dejiny Spiša I. Historia Scepusii Vol. I. Bratislava – Kraków 2009.
- ILLÉSY, János (ed.), Igló korona- és bányaváros levéltára. Budapest 1899.
- KEMÉNY, Lajos (ed.), Kassa város régi számadáskönyvei. Kassán 1892.
- LEHOTSKÁ, Darina: K počiatkom vedenia mestských kníh na Slovensku. Najstaršia bratislavská mestská kniha 1364-1538. In: *Historické štúdie* 5, 1959, s. 325 – 347.
- LUKAČKA, – ŠTEFÁNIK a kol., Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie. Bratislava 2010.
- MARSINA, Richard (zost.): Nitra v slovenských dejinách. Martin : Matica slovenská, 2002.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani – PAPONOVÁ, Mária (ed.), Das Recht der Spiš/Zips. Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. Band 2. Oulu 1992.
- RÁBIK, Vladimír a kol.: Vývoj cirkevnej správy na Slovensku. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2010.
- RÁBIK, Vladimír: Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku. (Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej). Bratislava : SNM – Múzeum kultúry Karpatských Nemcov 2006.
- RÁBIK, Vladimír: Mestská kniha príjmov Trnavskej farnosti sv. Mikuláša z roku 1495. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity 2006.
- RÁBIK, Vladimír: Mestská kniha Trnavy (1392/1393) 1394 – 1530. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2008
- ROHÁČ, Juraj: *Entstehung der Amtsbücher in der Slowakei.* In: La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Acte du congrès de la Commission internationale de diplomatie. Ed. W. Prevenier – Th. de Hemptine. Louvain – Apeldoorn: Garant 2000, s. 404 – 416.
- SLIVKA, Michal: Funkcia cirkevných inštitúcií pri urbanizácii Trnavy. In: *Trnava* 1988. Zost. J. Šimončíč. Bratislava 1991, s. 21-30.
- SUCHÝ, Michal, Dejiny Levoče I. Košice 1974.
- ŠMILAUER, Vladimír, Vodopis starého Slovenska. Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě IX. Praha a Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě 1932.
- VARSÍK, Branislav, Pôvodné slovenské osídlenie Spiša a korene spišských miest, in: VARSÍK, Branislav, Kontinuita medzi veľkomoravskými Slovienmi a stredovekými severohorskými Slovenmi (Slovákmi). (Výber štúdií a článkov z rokov 1969-1992). Bratislava 1994, s. 143-157.
- ZIEGLER, Arne (ed.): *Actionale protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava / Preßburg aus den Jahren 1402 – 1506.* Bratislava, 1999.

Doc. PhDr. Vladimír Rábik, PhD.
Mgr. Peter Labanc, PhD.
Mgr. Martin Tibenský, PhD.

Vývoj stredovekých miest na Slovensku II.

Vysokoškolská učebnica
Vydanie prvé

Recenzenti

Dr. h. c. Prof. PhDr. Richard Marsina, DrSc.
doc. Mgr. Miloš Marek, PhD.

Jazyková korektúra Mgr. Darina Jašeková
Grafická úprava a sadzba © Ladislav Tkáčik

fftu

Vydavateľ

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava
historia@truni.sk, fff.truni.sk

© Vladimír Rábik · Peter Labanc · Martin Tibenský · 2013
© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave · 2013
ISBN 978-80-8082-641-3